

Literatura

- Comte, August 1927. *Sociologie*. Praha: Orbis
- Durkheim, Émile 1969. *Pravidla sociologické metody*. Praha: VŠP ÚV KSČ
- Durkheim, Émile 2004. *Společenská dělba práce*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury
- Marx, Karel 1953. *Kapitál I*. Praha: Svoboda
- Marx, Karel 1961. *Ekonomicko – filosofické rukopisy z roku 1844*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury
- Marx, Karel 1974. *Rukopisy Grundrisse II*. Praha: Svoboda
- Marx, Karel, Engels, Bedřich 1950. *Výbrané spisy ve dvou svazcích. Svazek I*. Praha: Svoboda
- Marx, Karel, Engels, Bedřich 1952. *Německá ideologie. I. Feuerbach. Proti-klad materialistického a idealistického názírání*. Praha: Svoboda
- Marx, Karel, Engels, Bedřich 1963. *Spisy, sv. 13*. Praha: Svoboda
- Marx, Karel, Engels, Bedřich 1966. *Spisy, sv. 19*. Praha: Svoboda
- Shapiro, Ian 2003. *Morální základy politiky*. Praha: Karolinum
- Simmel, Georg 1997. *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*. Praha: SLON
- Simmel, Georg 2003. *O podstatě kultúry. Eseje*. Bratislava: Kalligram
- Spencer, Herbert 1898. *O studiu sociologie*. Praha: Josef Pelcl
- Spencer, Herbert 1901. *Filosofie souborná*. Praha: Jan Laichter
- Šubrt, Jiří 1996. *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Praha: Karolinum
- Tönnies, Ferdinand 1965. „Gemeinschaft und Gessellschaft, by Ferdinand Tönnies“. Pp. 191–201 in Parsons, T., Shils, E., Naegele, K., D., Pitts, J. (ed.): *Theories of Society. Foundations of Modern Sociological Theory*. New York: The Free Press
- Weber, Max 1997. *Autorita, etika a společnost. Pohled sociologa do dějin*. Praha: Mladá fronta

Marxova dynamická sociologie

Michael Hauser

Základní charakteristika

Marxova společenská teorie⁶ se vyznačuje snahou vytvořit celostní teorii společnosti, která postihne vnitřní rozpory, dějinnou dynamiku a zásadní proměny společenské organizace a forem produkce. Marx zkoumá moderní společnost ve vztahu k předcházejícím formám společnosti i ve vztahu k jejím vnitřním tendencím, které mohou vést k nové společenské transformaci. Marxova teorie spojuje pohled sociologický, ekonomický, antropologický, historický, futurologický a ekologický. Marx pojímá společnost jako vnitřně rozporný a dynamický celek, ve kterém se základní společenské instituce (vlastnictví, politický systém, stát) dostávají do konfliktu s životním procesem jednotlivců. Společnost není souhrn individuí, nýbrž „vyjadřuje sumu vztahů, poměrů, v nichž jsou tato individua k sobě navzájem“ [Marx 1971: 228]. Celek společenských vztahů vymezuje základní určení jednotlivce (občan, otrok, námezdně pracující), ale jednatel svou životní činností (praxí) na tento celek zpětně působí. V Marxově teorii společnosti se propojuje mikroanalýza (zaměřená na jednotlivce) a makroanalýza (orientovaná na obecný charakter společnosti).

Přírodně-lidské individuum jako východisko sociologie

Marxova společenská teorie vychází z předpokladu, který je obtížné zpochybnit. Tímto předpokladem je „existence živých lidských individuí“ [Marx, Engels 1976: 226]. Marx volně navazuje na antické, především Aristotelovo pojetí člověka, ve kterém je člověk chápán jako „animal rationale“ (živočich obdařený rozumem), jako bytost spojující přírodní a lidskou složku. Marx na rozdíl od většiny novověkých filosofů pojímá člověka nejen jako bytost založenou na rozumu, vědomí, morálním citěním, nýbrž také jako bytost smyslovou a tělesnou.⁷ Člověk je bytost, která je částečně součástí přírody (jsou v něm pudy, zvláště pud sebezáchovy, hlad a sex), které má člověk spolu

⁶ Karel Marx (1818–1883) svou teorii rozvíjel postupně a nikdy z ní nevytvořil ucelený systém. Jeho teorie společnosti je rozptýlena v celém jeho díle, které kromě sociologických analýz obsahuje filosofická, ekonomická, historická, etnologická, literárně vědná aj. zkoumání, novínové články, politické manifesty a polemiky. Jeho rozsáhlé dílo (české souhrnné vydání čítá 39 svazků) vznikalo v úzké spolupráci s Friedrichem Engelsem (1820–1895).

⁷ Tímto pojetím člověka Marx bezprostředně navazuje na německého pohegelovského filosofa Ludwiga Feuerbacha (1804–1872).

s ostatními živými tvory, ale zároveň je to lidská bytost, která má lidské schopnosti a vlastnosti – je to přírodně-lidská bytost. Marx se vyhýbá oběma typům antropologického redukcionismu: redukcionismu biologickému či sociobiologickému, který člověka převádí na bytost determinovanou přírodou (lidství člověka není nic než genetická výbava nebo síť neuronů; člověk je svou přirozeností dravec, neboť jeho přirozeností je zápasit s ostatními a prosazovat se na úkor slabších), tak i redukcionismu idealistickému, který člověka pojímá jen jako racionální nebo morální bytost (jak je tomu např. v politické teorii Johna Rawlse).

Marx rozvíjí své pojetí člověka v raných spisech, v „Ekonomicko-filosofických rukopisech“ a v „Německé ideologii“. Člověk jako bytost smyslová, pudová, tělesná je závislá na vnějších, materiálních předmětech, které nemá k dispozici.⁸ Její bytí je podmíněno předměty, které si nemůže vyspekulovat, nýbrž je musí získat svou činností. Základním rysem člověka je, že je to bytost nedostatku („Mängelwesen“, jak říká Herder). Předměty, které jí chybí, nejsou věcí její volby, jak naznačuje liberální teorie, nýbrž jsou předmětem jejích pudů. Jistý okruh materiálních předmětů musí nabývat každý člověk, aby mohl reprodukovat svůj život. Jestliže je člověk smyslovou bytostí pociťující utrpení, je bytostí „vášnivou“, která „energicky prahne po svém předmětu“ [Marx 1961: 143]. Kdybychom člověka chápali tak, že je to bytost, která nepotřebuje vnější předměty, tj. je to bytost nepředmětná, byla by to bytost netělesná – byl by to přízrak, „Unwesen“.⁹ Člověk je předmětná bytost (bytost, jejíž existence je podmíněna vnějšími, smyslovými předměty), protože je bytostí přírodní, tělesnou, skutečnou, tj. není to jen součást nějaké teorie.¹⁰

Marx zároveň člověka pojímá jako „lidskou bytost“ – jako bytost, která má schopnosti a vlastnosti vznikající v dějinách na základě lidské činnosti: rozum, vůli, lásku, řeč. Marx si jasně uvědomoval, že tyto schopnosti nevznikají pouze činností individua, nýbrž jsou to schopnosti „rodové“. Člověk je „rodová bytost“.¹¹ Tyto rodové schopnosti jsou základem lidství individuálního

⁸ V tom je základní společný jmenovatel Marxovy a Freudovy antropologie. Freud rovněž určuje člověka jako pudovou bytost a rovněž jako bytost předmětnou. Nepřítomnost předmětu pudu je podmínkou zformování Já a lidské identity. Tento aspekt zdůraznil Robert Kalivoda ve své stati „Marx a Freud“ [Kalivoda 1968: 45-101].

⁹ Německé slovo „Unwesen“ vyjadřuje jednak to, co nemá žádné Wesen, žádnou bytost, a tedy není ničím, a jednak evokuje něco děsivého, obłudného, nelidského.

¹⁰ Pokud z pojmu člověka vypustíme jeho tělesnost, pak můžeme snadno dospět k pojetí, že pojem člověka je sociální konstrukt, anebo je to pojem podmíněný čistě kulturně (je to součást foucaultovské epistémy apod.), tj. k nějakému typu postmoderního kulturního relativismu. Člověk zbavený reálné tělesnosti (Unwesen) ztrácí svůj univerzálně lidský rozměr a mění se v kulturně determinovanou bytost, která je nesouměřitelná s lidskými bytostmi determinovanými jinou kulturou.

¹¹ Výraz „rodová bytost“, který Marx používá v „Ekonomicko-filosofických rukopisech“, pochází od Feuerbacha.

člověka.¹² Člověk se vztahuje nejen k předmětům přírodním, ale také k přírodním předmětům přetvořeným lidmi (metamorfovaným lidskou prací). Marx dále hovoří o tom, že také samotný vztah k předmětům, je již přetvořen lidskou činností, tj. nemá čistě přírodní formu. Přírodní předměty, k nimž se člověk vztahuje, jsou vždy již zlidštěné, už proto, že lidské smysly nejsou bezprostředně přírodní, nýbrž se přetvářejí v lidských dějinách, a jsou rodové. [Marx 1961: 141nn]. „Utváření [Bildung] pěti smyslů je práce celých dosavadních světových dějin“ [Marx 1961: 99]. Jejich udržování a rozvíjení opět závisí na vnějších předmětech, na kterých se tyto smysly mohou uplatnit, „afirmovat“. Smysl pro hudbu rozvíjíme jenom tehdy, když tu je předmět, tj. hudební skladba, kterou posloucháme. Podobně je tomu s rozumem – rozvíjí se jenom tehdy, když má předmět: myšlenku nebo téma.¹³

Základní pojmy Marxovy teorie společnosti

Marx zavádí několik vzájemně se prostupujících tematických okruhů:

- A. předmět, k němuž se člověk vztahuje (ten je buď přírodní – surovina, nebo přetvořený, tj. naturálie metamorfovaná prací). Dají se rozlišit tři druhy předmětů: praktické, umělecké a teoretické předměty.¹⁴
- B. vztah člověka k tomuto předmětu. Ten je vždy přírodně-lidský. Hlavní formou tohoto vztahu je činnost účelově přetvářející předmět, tj. práce.

¹² K podobné myšlence dospěl v případě jazyka i Wittgenstein. Ve svých „Filosofických zkoumáních“ ukazuje, že pojmy a schopnost myslet obecně získáváme řečovou aktivitou v určité jazykové komunitě.

¹³ Někteří Marxovi interpreti se domnívají, že v tomto pojetí lidské bytosti se projevuje esencialismus, tj. představa, že člověk má podstatu, kterou by měl uskutečnit (např. Kalivoda). Raný Marx sice mluví o podstatě a je opravdu inspirován Hegelem, ale tato podstata nepřechází konkrétní podobu lidské existence, nýbrž je to naopak. (Jak říkal Sartre, existence předchází esenci.) Touto podstatou není nic jiného než lidské schopnosti a smysly, které vznikají v lidských dějinách a které jsou vždy v interakci se svým předmětem. K této podstatě proto patří i vnější předměty, které jsou mimo lidskou kontrolu. K podstatě člověk náleží konstitutivní deficit. Mezi schopností a předmětem vládne dialektický vztah. Člověk rozvíjí (přetváří) určitý předmět, a tím se zároveň přetváří daná lidská schopnost. Čím více a aktivněji se zabýváme hudbou, tím rozvinutější a plnější je náš hudební smysl. Neexistuje tu jakýsi ideální tvar sluchu, rozumu, vůle, lásky, ke kterému se přibližujeme, nýbrž tyto schopnosti se samy přetvářejí v aktivním vztahu k předmětům. Jak říká Engels, ruka je nástrojem i výsledkem práce. Např. hudební vnímání se mění s nástupem avantgardy ve dvacátém století (přichází „předmět“, který umožní afirmaci hudebního smyslu), ale pokud tento předmět neznáme a nelze ho odvodit z hudby 19. století, pak neznáme ani to, jak se s ním promění hudební smysl, tj. podstata sluchu.

Marxovo pojetí podstaty je hegelovské v tom smyslu, že podstata existuje vždy a pouze v jevech (fenoménech), tj. není to nic, co je mimo svět jevů v nějakém zászvěti. Marx však zásadně mění výchozí hledisko – tím není seberozvíjející absolutní duch, nýbrž seberozvíjející živý člověk jako deficitní bytost.

¹⁴ Ani myšlenka není nikdy zcela čistá, protože vždy je to myšlenka člověka podmíněného přírodou. Obsahem myšlenky pak jsou většinou předměty, které jsou přírodní nebo v sobě mají nějaký přírodní substrát [Marx 1961: 67].

- C. vztah člověka k lidskému rodu. Tento vztah se zakládá na tom, že schopnosti a možnosti člověka jsou vytvořené lidským rodem. Vztah k lidskému rodu se proto uplatňuje v každé aktivaci těchto schopností, tj. v každé činnosti individua. Při své práci individuum používá předměty (nástroje), na jejichž genezi se podílel celý lidský rod. Čím více se individuum stává rodovou bytostí, čím více rodových schopností a předmětů si osvojuje, tím více je člověkem a větší individualitou.
- D. vztah k sobě samému. Předchozí okruh, vztah k lidskému rodu, osvojení a rozvíjení lidských schopností, proměňuje vztah jedince k sobě samému. Vzniká médium komunikace (řeč), pojmy, vědomí, sebevědomí, jež jsou předpokladem svobody a identity.¹⁵

Marx všechny tyto čtyři okruhy sjednocuje. Jednotícím momentem je skutečnost, že člověk jako živá deficitní bytost musí reprodukovat materiální podmínky své existence – reprodukovat svůj život. Totéž platí u všech druhů pospolitostí, komunit, společností. Marxova teorie stojí na předpokladu, že každý jedinec, a tím i každá společnost musí neustále zabezpečovat svou vlastní životní reprodukci.¹⁶ To je základ materialistického pojetí dějin a společnosti – historického materialismu.¹⁷

Z tohoto základního předpokladu samozřejmě vyplývá, že prvořadou otázkou je způsob, jakým jednatel nebo společnost získává prostředky (předměty) ke své reprodukci.¹⁸ Marx se zaměřuje na to, jaký je způsob produkce, která umožňuje reprodukci jedince i společnosti.¹⁹ Z toho plynou základní

¹⁵ Lidská identita je zkomponována ze dvou prvků, z prvku společenského (obecného), ze schopností a možností, vzniklých „prací celých lidských dějin“, a prvku ryze individuálního (zvláštního), který souvisí s individuálním životem člověka, s ději v hloubce jeho bytosti, s jeho individuálními akty. Lidská identita je interaktivním propojením obecného a zvláštního, univerzálního a singulárního.

¹⁶ Engels celou věc shrnuje takto: „Podle materialistického pojetí je v dějinách konečnou rozhodujícím momentem produkce a reprodukce bezprostředního života. Ta je však sama zase dvojího druhu. Je to jednak produkce životních prostředků, předmětů obživy, oděvu, bydlení a nástrojů k tomu potřebných, jednak produkce lidí samých, rozmnožování druhu.“ [Marx, Engels 1967: 57]

¹⁷ Liberální společenské myšlení tvrdí, že Marx nemá daleko k dogmatismu nebo „foundationalismu“, když jednu z mnoha tezí považuje za nezpochybnitelnou. Marx však má na mysli předpoklad, jenž se v jeho prostotě dá jen stěží odmítnout. Marxovo myšlení se tím liší od axiomatických teorií, které si formulují ten či onen předpoklad, aniž se ptají, zdali i ten nestojí na jiném, základním předpokladu.

¹⁸ Pokud si uvědomíme tuto samozřejmost, pak je zřejmé, že mezi mladým a starým Marxem není žádný zásadní rozdíl, nýbrž nanejvýš posun důrazu.

¹⁹ České překlady většinou nepoužívají slova „produkce“, nýbrž výrazu „výroba“. Takový překlad však dostatečně nevystihuje smysl Marxova termínu. Marx záměrně nepoužíval výrazů jako „Herstellung“ nebo „Erzeugung“, které svým významem odpovídají slovu „výroba“, a místo nich zvolil slovo odvozené z latinského slovesa „produco“, jež označuje tvořivou činnost obecně. Výraz „produco“ má mnohem širší význam než sloveso „fabricor“, latinský ekvivalent slovesa „vyrábět“. „Produkce“ zahrnuje jak materiální výrobu, tak vytváření něčeho nemateriálního. Marx užívá termínu „Produktion“ obecně pro všechny druhy lidské činnosti, nejen pro manufakturní nebo průmyslovou výrobu, např. pro produkci idejí. Rovněž

hlediska jeho zkoumání. Pokud vyjdeme z výše uvedených tematických okruhů a spojíme je s produkcí jako jednotícím momentem, získáme základní pojmy Marxovy teorie společnosti. Tyto pojmy Marx zavádí v pozdějších spisech, zvláště v Kapitálu, a protože je Marx rozvíjí v jiných souvislostech, nezapadají přesně do tematických okruhů raného Marxe. Nicméně se je pokusme systematizovat.

V okruhu A. se objevují předměty, které jsou buď určeny k přetvoření prací, tj. **pracovní předměty** (předměty získané z přírody jako půda nebo surovina), anebo jsou to výsledky přetváření přírodních předmětů, tj. produkty lidské práce. V kapitalistické společnosti jsou tyto předměty většinou určeny ke směně (k prodeji), a tedy mají povahu **zboží**.

U okruhu B., ve kterém běží o vztah mezi člověkem a předmětem (pracovním předmětem), vystupují předměty, které se uplatňují při přeměně jedné věci v druhou, jsou to tedy **pracovní prostředky**. Tyto předměty se při produkčním procesu vkládají mezi činného, pracujícího člověka a pracovní předměty. V širším smyslu jsou to všechny materiální podmínky, jichž je zapotřebí k produkčnímu procesu. (Jak říká Marx, všeobecným pracovním prostředkem je sama země.) Na pracovní prostředky klade Marx obzvlášť velký důraz. „Ekonomické epochy se neliší tím, co se produkuje, nýbrž tím, jak, jakými pracovními prostředky se produkuje. Pracovní prostředky jsou nejen měřítkem vývoje lidské pracovní síly, nýbrž i ukazatelem společenských vztahů, za nichž se pracuje“ [Marx 1953: 199].²⁰ Charakter pracovních prostředků a jejich

v Marxově pracovní teorii hodnoty je mnohem vhodnější hovořit o produkci nebo o vytváření hodnoty zboží než o „výrobě“ hodnoty, jak je tomu v českém překladu Kapitálu. Marx používá termínu „Produktion“ v mnoha souvislostech, např. když analyzuje produkční způsoby minulosti, jako bylo zemědělství nebo lov a sběr, nebo když vykládá vznik ideologie. Proto používáme výrazu „výroba“ pouze tam, kde si toho vyžaduje věcná souvislost. Mluví-li se však obecně o různých formách lidské aktivity, je vhodnější výraz „produkce“. Termín „výroba“ pak může vést ke zjevně absurdním spojením: Marx hovoří o „die materielle Produktion“, aby ji odlišil od ostatních druhů produkce (produkce idejí, představ, vědomí, sebevědomí apod.). Přeložíme-li slovo „Produktion“ jako „výrobu“, dostáváme sousloví typu duchovní výroba (v českých překladech se v této souvislosti skutečně používá slova „produkce“). „Produktivkräfte“ (produkční síly) zahrnují nejen „Produktionsmittel“ (produkční prostředky), ale také lidské schopnosti, dovednosti, vědomosti, představy, ideje. Produkční síly jsou závislé na člověku ve všech jeho dimenzích, a nemusejí proto bezprostředně souviset s materiální výrobou. Podobné je to s výrazem „Produktionsverhältnisse“ (produkční vztahy). Tento výraz zahrnuje jak vztahy v bezprostřední produkci výrobků, tak i vztahy, které s výrobou bezprostředně nesouvisí, jako jsou právní nebo tradiční společenské vztahy.

Tento nevhodný překladatelský úzus by stálo za to zkoumat jako projev vlivu stalinistické ideologie (orientované na „výrobu“) na interpretaci Marxova díla. Výraz „výroba“ byl pravděpodobně zaveden kvůli ideologickému požadavku redukovat výraz pro tvořivou činnost na slovo výroba, slovo odvozené z kořene „rob“ (robský, robota, robotěz, robotiti, výrazy vztahující se na poddanskou, tj. nucenou práci). V současné češtině označuje slovo „výroba“ materiální práci zpravidla průmyslového charakteru. V citacích z Marxova a Engelsova díla proto výraz „výroba“ většinou nahrazuji slovem „produkce“.

²⁰ Pracovní prostředky se dále dělí na produkční nástroje (stroje, mechanismy, přístroje, nástroje), které člověk užívá v produkčním procesu k účelnému přetváření pracovního předmětu,

využití vyjadřuje něco zásadního o charakteru společnosti. Parní stroj, vynález řeckého vynálezce Heróna, se v antice nestal produkčním prostředkem, protože charakter společenských vztahů nebyl příznivý pro zavedení a rozšíření parního stroje (nebylo zapotřebí využít síly parního stroje, neboť tu existovala velmi levná pracovní síla otroků). Spojíme-li pracovní předměty a pracovní prostředky, dostáváme to, čemu Marx říká **produkční prostředky**.

K okruhu B. patří také lidská činnost, práce – na přeměnu předmětu zaměřené vynakládání fyzické a psychické energie, schopností, dovedností, znalostí. Opět platí, že forma a úroveň těchto schopností, dovedností atd. závisí na charakteru dané civilizace, na kulturních tradicích, na úrovni průměrného vzdělání obyvatelstva.²¹ Souhrnu fyzických, duševních, morálních, kulturních dispozic, které se mohou uplatnit v činnosti transformující předmět, v práci, se říká **pracovní síla**.

Pokud propojíme produkční prostředky a pracovní síly ve všech uvedených aspektech (z okruhu A. i B.), vzniká pojem **produkčních sil**.²²

U třetího a čtvrtého okruhu se setkáváme s tím, že člověk je společensky podmíněná bytost. Pokud okruh C. a D. spojíme s otázkou produkce, pak se jasně ukazuje, že reprodukce individuálního života závisí na reprodukci společnosti (tj. na produkční síle dané společnosti). Ale jaký je vztah individua ke společnosti, pokud uvažujeme o produkci? Individuum produkuje v součinnosti s větším množstvím individuí. Produkce je vždy společenský vztah. (A způsob součinnosti je „produkční silou“ [Marx, Engels 1976: 237]). Produkce má společenský charakter. Otázkou je, jakým způsobem jsou tyto vztahy uspořádány, neboť v dějinách se jejich uspořádání proměňuje. Marx je nazývá jako **produkční vztahy**. Hlavním kritériem je, kdo má právo disponovat produkčními prostředky, tj. otázka vlastnictví. Forma produkčních vztahů je základní strukturou, která určuje vztah jednotlivce k ostatním lidem a k produktům lidského rodu. Tyto vztahy jsou základním kritériem pro klasifikaci různých typů společnosti.

Produkční vztahy existují objektivně v tom smyslu, že jednotlivci do nich vstupují jako do něčeho předem daného. Tyto vztahy určují místo jedince ve společenské struktuře (jeho sociální pozici). V každé společnosti vedle

a ostatní pracovní prostředky (země, silnice, zvířata, sdělovací prostředky). Ve dvacátém století je vývoj produkčních prostředků stále těsněji spjat s vědeckým poznáním.

²¹ Marx hovoří o této civilizační a kulturní podmíněnosti práce např. v souvislosti s pracovní teorií hodnoty. Děje se tak v momentě, kdy se začne zabývat převodem složité práce na jednoduchou. „*Jednoduchá průměrná práce* sama má sice v různých zemích a různých kulturních epochách různý charakter, nicméně je pro každou určitou společnost něčím daným.“ [Marx 1953: 61]

²² Marx používá termíny, které vyjadřují dynamický, vitální charakter základních kamenů společnosti. V tom má za předchůdce nejen Hegela, ale také Aristotela. (Marx považoval Aristotela za největšího antického myslitele.) Aristoteles pojímal věc jako uskutečnění možnosti (uskutečnění, řecky *energeia*; možnost, řecky *dynamis*). U Marxe jsou práci přetvořené předměty – produkty – uskutečněními možnostmi pracovní síly nebo obecněji celé společnosti.

sebe působí několik typů produkčních vztahů, ale vždy tu jeden typ převládá a dominuje nad ostatními. Je to dominantní typ produkčních nebo vlastnických vztahů. Obecně se dá říci, že dominantním se stává ten typ produkčních vztahů, který umožňuje lepší uplatnění daných produkčních sil. (Marx však celou věc pojímá v jejím historickém kontextu, takže tu vždy mohou působit další činitelé, které na dlouhou dobu tuto logiku blokují.) Mezi produkčními vztahy a produkčními silami může být rozpor vznikající tím, že převládající produkční vztahy začnou omezovat nahromaděné produkční síly, takže je stále obtížnější reprodukovat danou společenskou strukturu. Tak roste tlak na změnu převládajícího typu produkčních vztahů.

Vrátíme-li se k individuu, můžeme individua rozlišit také podle jejich vztahu k samotné produkci. Jednak jsou zde lidé, kteří vynakládají svou fyzickou a psychickou energii na vytváření produktů nebo na organizaci produkce umožňující společenskou reprodukci. Ten, kdo produkuje prostředky k životu společnosti, se nazývá buď producentem (bezprostředním výrobcem) nebo pracujícím (Arbeiter).²³ Potom jsou zde ti, kteří se mohou věnovat činnosti, která k materiální reprodukci společnosti bezprostředně nepřispívá (vojenství, vědě, umění, náboženství, lovu, zábavě). Tito jedinci jsou buď v nějakém neekonomickém vztahu k vlastníků produkčních prostředků nebo jsou to přímo tito vlastníci. Jakmile se produkční síly rozvinuly natolik, že umožnily vytvořit tolik prostředků k životu (produktů), že nebylo nutné, aby se každý práce schopný člen společnosti bezprostředně podílel na produkci, vznikl základní předpoklad k tomu, aby část společnosti začala konat činnosti, které bezprostředně nesouvisejí s produkcí, tj. aby se rozvíjela dělba práce.²⁴ Některé rodiny nebo jednotlivci se potom změnilí ve vlastníky produkčních prostředků (stád, půdy, otroků).

Tato skutečnost vytvořila produkční vztahy, které nejsou vztahem mezi individui se stejným podílem na produkčních prostředcích, na zdrojích společenského bohatství. Vztah k těmto zdrojům bohatství se rozrůznil. (Jsem jejich vlastní, nájemce nebo na ně nemám žádný nárok?) Tento vztah vytvořil základní společenské určení daného individua, které individuum sdílí s jinými. Tento společný vztah k produkčním prostředkům zakládá zvláštní sociologickou kategorii, která se označuje jako **společenská třída**. Ta zahrnuje jedince, kteří mají stejný vztah k produkčním prostředkům. Zvláštností je, že jednotlivci si existenci třídy nemusí uvědomovat. Existence tříd se však projevuje tehdy,

²³ Ten může sám vlastnit nějaké produkční prostředky, na kterých pracuje (středověký rolník). Proto se objevuje výraz námezdně pracující, který označuje toho, kdo nevlastní produkční prostředky a pracuje za mzdu. Slovo Arbeiter se dá přeložit také jako dělník. To je však poněkud omezený význam, neboť slovo dělník vyvolává představu manuálně pracujícího v průmyslu. Ztotožní-li se námezdně pracující s dělníkem, vzniká nesprávný závěr, že pokud se zmenšuje množství manuální práce (počet dělníků), mizí námezdně pracující třída.

²⁴ Dělba práce se nejprve objevuje v samotném produkčním procesu v souvislosti s rozvojem produkčních prostředků.

když individua se stejným vztahem k produkčním prostředkům začínají mít potíže s reprodukcí svého života, životní formy nebo svého bohatství, anebo se snaží prosadit svůj produkční způsob na úkor jiného a společně bojují proti jiné třídě. Tehdy vzniká specifický fenomén – rozptýlení jedinci s různými názory a osudy si uvědomují, že mají společně zápasit za nějakou věc. Vzniká u nich vědomí, že tu je jistý společný zájem. Tomuto vědomí se říká **třídní vědomí**. Pokud třída dříve existovala pouze objektivně, „o sobě“, („an sich“), tj. existoval jenom empiricky prokazatelný stejný vztah určitého množství individuí k produkčním prostředkům, tak nyní dochází k uvědomění si společných zájmů, ke vzniku třídy „pro sebe“ („für sich“). Marx nicméně analyzuje pouze třídy v kapitalistické společnosti, neboť v předchozích formách společnosti třídy nemohou dostatečně vykrystalizovat. Produkční prostředky totiž ještě nejsou zcela odděleny od práce (středověky rolník je poddaný, ale zároveň disponuje nějakou půdou, většinou obecní).²⁵

K okruhu D. patří ještě otázka, jak se to má s produkcí vědomí, pojmů, představ, myšlení. Marx v „Německé ideologii“ píše o tom, že „produkce idejí, představ, vědomí se zprvu bezprostředně prolíná s materiální činností a s materiálními styky lidí, je to řeč skutečného života. [...] Totéž platí o duchovní produkci, jak se zračí v řeči politiky, zákonů, morálky, náboženství, metafyziky atd. určitého národa. [...] Vědomí nemůže být nikdy nic jiného než vědomé bytí, a bytí lidí je jejich skutečný životní proces.“ [Marx, Engels 1976: 230-231] Způsob produkce, forma styků mezi lidmi, způsob bytí, tj. forma společenské existence, utváří ideály, představy, myšlenky lidí. Lidé mění svou materiální produkci a své materiální styky, a tím se mění jejich myšlení, ideály a normy. Život není určován vědomím, nýbrž vědomí je určováno životem [Marx, Engels 1976: 231]. Tak lze vysvětlit skutečnost, že myšlení a ideály nejsou v dějinách konstantní, nýbrž se mění ve vztahu k formě života dané společnosti.

Dominantní forma produkce a styky mezi lidmi (vztahy) utváří vědomí většiny lidí. Vědomí a soubor idejí, které je výrazem převládající formy

²⁵ Na začátku „Komunistického manifestu“ se sice říká, že „dějiny jsou dějinami třídních bojů“, ale u mnoha vyjmenovaných tříd běží spíše o statusové vymezení. Konflikt mezi různými skupinami nebo třídami, které sledují své zájmy, je dynamický činitel dějin, ale v lidských dějinách se tento konflikt projevuje bezprostředními střety spíše výjimečně. Tento konflikt se ve větším měřítku objevuje právě až v kapitalistické společnosti (např. ve stávkách). Marx nicméně nepopírá existenci tříd v předkapitalistických společnostech. Např. ve třetím díle „Kapitálu“ říká, že „nejhlubším tajemstvím, skrytým základem celé společenské konstrukce, a tudíž i politické formy vztahu vrchnostensví a závislosti“ je „bezprostřední vztah vlastníků produkčních podmínek k bezprostředním producentům“ [Marx 1956: 339]. Pojem třídy a třídního boje nevytvořil Marx. Náznaky pojmu třídy se objevují už v antice, např. u Platóna nebo helénistického historika Appiána. Tyto pojmy pak ve svých pracích používají konzervativní historici (Thierry, Mignet, Guizot, Thiers), kteří na jejich základě vykládají Francouzskou revoluci. S politováním konstatují, že pokud třída, která má moc, se dobrovolně nezřekne aspoň části své moci ve prospěch třídy, jejíž ekonomická moc narůstá, propuká mezi nimi boj o nové rozdělení politické moci, který může vyvrcholit revolucí.

produkce, se nazývá **ideologií**. Ideologie je dominantní myšlenkový a normativní systém, který vyjadřuje základní způsob materiální reprodukce společnosti a napomáhá jejímu průběhu. Zároveň je to systém spjatý s třídou, jež je v daném způsobu produkce dominantní. Hlavní funkcí ideologie je legitimovat daný produkční způsob tak, aby i ty skupiny a třídy, které jsou utlačované nebo okrajové, považovaly daný systém produkce a rozdělování za právoplatný a přirozený. Marx proto říká, že „myšlenky vládnoucí třídy jsou v každé epoše vládnoucími myšlenkami, tj. třída, která je vládnoucí materiální silou společnosti, je zároveň její vládnoucí duchovní silou [Marx, Engels 1976: 252].

Je však třeba zdůraznit slovo „ideje“, neboť idea se může stát vládnoucí tehdy, když i skupiny a třídy utlačované v ní objeví výraz svých zájmů. Jak říká Slavoj Žižek, vládnoucí ideje nejsou jenom idejemi těch, kteří vládnou [Žižek 1999: 184-187]. Každá třída, která chce nastoupit na místo třídy, jež vládla před ní, musí svůj zájem vydávat za zájem všech členů společnosti [Marx, Engels 1976: 253]. V povaze ideologie jako souhrnu právních, etických, ekonomických, uměleckých, filosofických názorů a postojů je zastírání a prosazování partikulárních zájmů určité třídy. Ideologie se snaží vyvolat falešné zdání o své univerzální platnosti, o neexistenci ideologie. Funkční ideologie má proto sklon zastírat existenci tříd a zahalovat skutečné příčiny společenských procesů. Ideologie je falešné vědomí nebo, jak to vyjadřuje Louis Althusser, imaginární vztah k reálným podmínkám individuální existence. Myslitel vězící v síti ideologie zpravidla odvozuje proces myšlení výhradně z čistého myšlení a zapomíná na širší souvislosti. Pracuje výhradně s myšlenkovým materiálem, který bezděčně bere jako materiál vytvořený myšlením a nijak už nepátrá po vzdálenějším, na myšlení nezávislém původu, a to s naprostou samozřejmostí, neboť se mu každé jednání, protože je zprostředkováno myšlením, zdá také v poslední instanci založeno na myšlení [Marx, Engels 1975, 116].²⁶ Ideologie je převrácené vědomí, které se samo sobě jeví jako pravé. Toto převrácené vědomí je však do jisté míry nutné. Pokud má nerušeně probíhat produkční proces založený na určitých produkčních vztazích, je zapotřebí, aby většina

²⁶ Engels v tomto dopise Franzi Mehringovi z roku 1893 jasně říká, že právnícké, filosofické, teologické a jiné oblasti mohou působit na utváření dějin. Kolikrát už byla vyvrácena námitka, že historický materialismus redukuje myšlenkový a duchovní svět na ekonomiku, a kolikrát se tato námitka opět vrátila? Už Engels se ji pokoušel vyvrátit. Engels v uvedeném dopise píše: „Protože různým ideologickým sférám, které hrají nějakou úlohu v dějinách, upíráme samostatný historický vývoj, upíráme prý jim i jakékoli *historické působení*. To se zakládá na obvyklé nedialektické představě o příčině a následku jako dvou ustrnule protikladných pólech a absolutně se přehlíží jejich vzájemné působení.“ [Marx, Engels 1975: 117] Nepopírají nakonec Marxovi kritici, kteří Marxovi podsouvají ekonomický redukcionismus, sami sebe, když místo zkoumání skutečného obsahu Marxových myšlenek dávají přednost nejrůznějším dobově podmíněným schémátům a předsudkům? Nezpochybňují jejich zkrslé obrazy Marxe prosycené dobovými náladami (jako je postkomunismus) slova o významu myšlenkové autonomie? Nepotvrzuje jejich postoj spíše Marxovo pojetí, podle kterého jsou myšlenky ve většině případů určeny světem, ve kterém myslitel žije? Více o překrucování Marxovy teorie viz Erich Fromm „Obraz člověka u Marxe“ [Fromm 2004: 9-13].

lidí hleděla jiným směrem, než jsou dané produkční vztahy. K reprodukci třídní společnosti je nutné, aby většina lidí měla falešné vědomí.

Konkrétní analýza celku

Marx neustále usiluje o to, aby všechny uvedené okruhy (A.,B.,C.,D.) vytvořily živý, vnitřně členitý celek, ve kterém vystoupí jejich vzájemné vazby. Jenom tak je možné skutečně nereduktivní poznání společenské skutečnosti. Marx označuje určitý historický celek těchto vazeb jako společenskou formaci.²⁷ Protože každá společnost musí zajistit produkci prostředků ke své reprodukci (reprodukcí svých členů, základních institucí...), produkce zůstává vždy základní podmínkou existence každé formace. Můžeme říci, že společenská formace představuje sjednocující formu dynamické a vnitřně rozporné struktury s dominantou, která je tvořena hlavním rozpor (mezi produkcí, resp. produkčními silami, a produkčními vztahy) a rozpory vedlejšími, které se vyskytují mezi relativně samostatnými sférami [Althusser 1968: 151-152]. Hlavní rozpor však není rozpor mezi dvěma fixními instancemi (produkci a produkčními vztahy), které se dají izolovat a jednoznačně určit. Produkční síly a produkční vztahy si nelze představovat jako dvě ozubená kola, která do sebe buď zapadají, nebo nezapadají. Jak zdůrazňuje Althusser, podle Marxe je tento hlavní rozpor ve vztahu ke komplexnímu celku celé struktury, „je touto strukturovanou komplexitou determinován“ [Althusser 1968: 156]. Althusser pro tento zvláštní vztah razí termín naddeterminace nebo strukturální příčina. Roli tu hrají vždy další rozpory i relativně samostatné sféry, které nemusí mít bezprostřední vztah k dominantnímu rozporu. Je to například rozpor mezi ideologickou a emancipační funkcí křesťanství ve středověku nebo rozpor mezi středověkou a renesanční oficiální a lidovou kulturou, jak o něm píše Michail Bachtin, nebo rozpor mezi různými vedle sebe existujícími politickými formami (městské státy a feudální království v pozdním středověku). Marx usiluje o to, aby se chaotické společenské procesy a události staly prvky komplexní, rozporné a dynamické struktury. Hlavní důraz klade na to, abychom společnost chápali jako živou strukturu, kterou nelze plně vystihnout žádnými izolovanými abstraktními pojmy (jednotlivec, ekonomika, status...).²⁸ V této

²⁷ Marx nejčastěji používá výrazu „společenská formace“, zřídka výrazu „ekonomická společenská formace“. Tyto termíny se de facto vyskytují pouze v Marxově Předmluvě ke Kritice politické ekonomie [Marx, Engels 1963: 37]. Pojem „společenskoekonomické formace“, který se obvykle používá vykladači Marxova díla, se u Marxe nevyskytuje.

²⁸ V bernsteinovské a stalinistické podobě marxismu („marxismu-leninismu,“) se tento hlavní rozpor (dominanta) pojímal tak, že určuje pohyb dějin podobně jako přírodní zákon. Toto přírodně deterministické pojetí se projevilo i v interpretaci „základny“ a „nadstavby“, podle něhož základna, tvořená produkčními silami a produkčními vztahy, jednoduše determinuje nadstavbu, ideologii, a ideologie je „odrazem“ základny. Marx sice hovoří o „Basis“ a „Überbau“, ale tyto pojmy přejímá ze slovníku železničního stavebnictví. Základnou se míní násep a kolejiště a nadstavbou transportní prostředky, lokomotivy a kolejová vozidla. V této me-

skutečnosti hraje roli také nahodilost, která se váže ke geografickým, historickým, kulturním podmínkám nebo k politickému životu, zvláště k politické události, která nastoluje novou hodnotící perspektivu skutečnosti.²⁹

Marx vytváří teorii dějin a společnosti, která se vyhýbá oběma extrémům. Jedním je pozitivistický přístup, který registruje fakta, aniž hledá jejich hlubší souvislosti (tento přístup nakonec vidí v historii a společnosti agregát nespojitelných faktů, které mají víceméně stejný význam; záleží pak čistě na osobní preferenci badatele, pro který fakt nebo okruh faktů se rozhodne, to znamená, že pozitivismus vede k čistému subjektivismu). Vyhýbá se také ale opačnému přístupu, který v dějinách a ve společnosti vidí předem danou logiku nebo vyšší smysl a živou a složitou tkáň společnosti nanáší na předem připravenou osnovu (osvícenský humanismus, např. Herder, podle kterého se lidstvo rozvíjí k větší lidskosti, náboženské pojetí nebo sociálně darwinistické chápání, patří sem i bernsteinovský nebo stalinistický marxismus, tzv. marxismus-leninismus).³⁰

Marxova analýza, jejímž nástrojem je Hegelova dialektika, usiluje o pojmové uchopení společnosti v jejím pohybu (Werden). Brání se statickému pohledu. Jednotlivé sociologické kategorie pojímá tak, že v sobě reflektují celek společenské skutečnosti. Obecné formy a vztahy vytvářející tento celek však nemají ontologickou povahu, tj. nepředstavují entity existující samy o sobě, neboť „obecné a zákonité souvislosti existují jen ve zvláštním a jedinečném“

tafoře se klade důraz na pohyb „nadstavby“, která využívá kolejí k samostatnému pohybu [Hauser 2005: 110]. Marx nemluví o determinaci, nýbrž o podmiňování. „Způsob produkce materiálního života podmiňuje sociální, politický a duchovní životní proces vůbec.“ [Marx, Engels 1963: 36]

²⁹ Zásadní význam skutečné politické události, kterou nelze vyvodit z daného společenského kontextu, dnes zdůrazňuje Alain Badiou a Slavoj Žižek.

³⁰ Marx provedl radikální destrukci metafyzického pojetí dějin jako procesu, který směřuje k předem danému cíli (historické teleologie). Nositelem (subjektem) historického procesu je živý jedinec, který v daných podmínkách usiluje o zachování a rozvíjení svého života. „Kritika náboženství zbavuje člověka iluzí proto, aby myslel, jednal, utvářel svou skutečnost jako člověk, který se zbavil iluzí a přišel k rozumu, aby kroužil kolem sebe a tím kolem svého skutečného slunce.“ [Marx, Engels 1956: 402] Hybnou silou nejsou ani dějiny jako takové, nějaké mysticky působící Dějiny. „Společenské dějiny lidí jsou vždy jen dějinami jejich individuálního vývoje, ať už si to lidé uvědomují nebo ne. Jejich materiální vztahy tvoří základ všech jejich vztahů. Tyto materiální vztahy nejsou nic jiného než nutné formy, v nichž se uskutečňuje jejich materiální a individuální činnost.“ [Marx, Engels 1968: 510] Základem dějin jsou potom produkční síly, které jsou výsledkem praktické energie lidí, a tyto síly jsou omezovaly danou společenskou formou. „Tímto prostým faktem, že každá následující generace nalézá už produkční síly nabyté předchozí generací, které jí slouží jako surovina pro novou výrobu, vzniká v dějinách lidí spojitost, tvoří se dějiny lidstva.“ [Marx, Engels 1968: 510] Smyslem a cílem (telos) dějin není ani komunismus v tom smyslu, že by vznik komunismu byl v dějinách naprogramován. „Komunisté tedy přistupují prakticky k podmínkám, které byly vytvořeny dosavadní produkcí a styky [...], aniž se však domnívají, že snad bylo plánem nebo údělem dosavadních generací, aby jim dodaly materiál“ [Marx, Engels 1976: 274]. Komunismus není „cílem lidského vývoje, – je to forma lidské společnosti“ [Marx 1961: 104]. Komunismem pouze končí lidská prehistorie a začínají lidské dějiny.

[Zelený 1962: 66]. Zkoumání společnosti se provádí tak, že se podstupuje dvojitá cesta: od konkrétních pojmů k obecným a od obecných ke konkrétním. Je to proto, aby se rozvinuly všechny skryté potenciály pojmu a společnost byla reprodukována ve své živé plnosti a celistvosti.³¹

Společnost jako konkrétní strukturu potom můžeme zkoumat ve dvou jejích aspektech, které spolu úzce souvisí, v jejím aspektu strukturálním a genetickém [Zelený 1962: 68]. První se týká poznání dané společenské formace jako konkrétní struktury, druhý aspekt se váže k poznání jejího vzniku. Úplné nereduktivní poznání společnosti je možné teprve spojením obojího – anatomie moderní společenské struktury i poznání obecnější struktury celých lidských dějin – struktury struktur.

Od moderní společnosti k archaické a zpět

Marx postupuje tak, že vychází od dané společnosti, směřuje ke společnosti původní a odtud se vrací zpět k současnosti, aby spatřil její náběhy ke společnosti budoucí. Jedná se o duchovní reprodukci dějin společenských formací jako struktury struktur. Ve známé pasáži v Rukopisech „Grundrisse“ nejprve navrhuje provést anatomii moderní buržoazní společnosti, neboť „je to nejvyvinutější a nejrozmanitější historická organizace produkce. Kategorie, které vyjadřují její vztahy, pochopení její struktury, dovolují proto zároveň proniknout do struktury a produkčních vztahů všech zaniklých forem společnosti, z jejichž trosek a prvků je vybudována [...] Anatomie člověka je klíč k anatomii opice. [...] Tak buržoazní ekonomie poskytuje klíč k antické atd. Naprosto však ne tím způsobem, jak to chápou ekonomové, kteří stírají všechny historické rozdíly a ve všech formách společnosti vidí formy buržoazní“ [Marx 1971: 59]. Marx říká, že poslední epocha vždy nejprve chápe předcházející formu jednostranně, neboť v ní spatřuje pouze svůj předstupeň. Tak je tomu v době, kdy je tato epocha nová a nabitá tvůrčí energií. Začne-li se však považovat za dobu úpadku a kritizuje sama sebe, je schopna

³¹ Marx o své metodě píše v Rukopisech „Grundrisse“ I. (v pasáži nazvané Metoda politické ekonomie). Marx si klade otázku, čím začít při zkoumání společnosti. Pokud začneme obecným pojmem, jako je obyvatelstvo, pak je třeba uvažovat o tom, z čeho se obyvatelstvo skládá, a dospějeme ke společenským třídám. Ty jsou opět abstrakce, pokud opomineme její prvky – námezdní práci, kapitál, které ale předpokládají další prvky, směnu, dělbu práce... Začne-li se obyvatelstvem – je to chaotická představa celku, a je nutno uvažovat o dalších určeních a tím dospět k jednodušším pojmům. Odtud je třeba nastoupit cestu zpět k obyvatelstvu, které se takto stává „bohatou totalitou s mnoha určeními a vztahy“. Společnost se znázorňuje jako konkrétní struktura, která je výsledkem myšlení, pojmového chápání, ne produktem pojmu jako nějaké myšlenkové konstrukce nebo abstraktně definované premisy zkoumání, neboť předpokladem je společnost, která je před i po našem zkoumání [Marx 1971: 55]. Tuto metodu rozvinul a aktualizoval Karel Kosík ve své knize *Dialektika konkrétního*. Zvláště viz kapitoly *Duchovní a myšlenková reprodukce skutečnosti* a *kapitola Konkrétní totalita* [Kosík 1963: 18-44].

„objektivně porozumět“ předchozím formám. „Tak dospěla buržoazní ekonomie k porozumění feudální, antické, orientální společnosti teprve tehdy, až začala sebekritika buržoazní společnosti.“ [Marx 1971: 60] Takto můžeme dospět až k výchozímu stavu, ze kterého se vyvíjely následující epochy.

Archaická společnost

Marx rozebírá dějiny společenských formací především v „Německé ideologii“ a v Rukopisech „Grundrisse“. Jeho postup je takový, že klade otázku předpokladů – ptá se, jaké tu musely být předpoklady, aby vznikla daná společenská forma. Současná společenská forma předpokládá středověkou, neboť vzniká z politických, ekonomických, ideologických útvarů, které se rozvíjely už ve středověku. Totéž platí pro středověkou formu společnosti. Ta předpokládá antickou formu společnosti. Co je však předpokladem antické (nebo asijské) společenské formy? Při zkoumání předpokladů antické (nebo asijské formy) dospějeme k formě, která už nepředpokládá žádnou jinou formu a která je původní. Jako „první předpoklad se jeví především přirozeně vzniklé společenství. Rodina, rodina rozšířená v kmen nebo [kmen vzniklý] vzájemnými sňatky mezi rodinami, nebo spojení kmenů“ [Marx 1974: 86-87]. Na začátku je to kmen, vyrůstající z menších pospolitostí, z rodin a rodů, kdo je vlastníkem. Prvotní formou vlastnictví je kmenové (tribální) vlastnictví. Setkáváme se zde s původním produkčním procesem a původní formou společnosti. Tato „přirozeně vzniklá pospolitost, nebo – chceme-li – stádnost, je prvním předpokladem – pospolitost krve, řeči, mravů atd. – přivlastňování objektivních podmínek jejich života a reprodukcí se a zpředměťující se činnosti tohoto života (činnosti pastevecké, lovecké, zemědělské atd.)“ [Marx 1974: 87].

Jakým způsobem si takové společenství zajišťovalo svou reprodukci? Marx říká, že produkční proces byl naprosto závislý na přírodě. Země, „jako velká laboratoř“ poskytovala lidem dostatek pracovních prostředků, pracovního materiálu a sídlišť. Tyto předpoklady nejsou produktem práce. Země a pracovní prostředky a materiály, které lidem poskytuje, jsou tím, co je dáno přírodou. Produkční proces měl podobu sběru, lovu, pastevectví. Tato první forma společnosti (pospolitosti) byla nomádská. Kmen putoval z místa na místo. Lidé se neusazovali na jednom místě, „ledaže by se dostali do zvlášť úrodného přírodního prostředí, takže by seděli jako opice na stromě“ [Marx 1974: 87]. Tato produkce je spojena s nepatrnou dělbu práce, která je dána víceméně rozdělením práce v rodině.³² Forma této pospolitosti odpovídá rodinným vztahům, je to rozšířená rodina, ve které nicméně existuje jistá hierarchie

³² Viz také Bornemanovu práci „Das Patriarchat.“ Změna ve způsobu obživy, daná změnami v přírodě na konci doby ledové, mění a posiluje význam individuálního lovu a zbraní, a to vede k posílení dělby práce mezi muži a ženami. Matriarchát se postupně mění v patriarchát [Borneman 1975, 54].

(matriarchát, patriarchát) a vysoký stupeň osobní závislosti. Tato forma produkce nenaráží na žádnou překážku, pokud je dostatek volného místa a příroda poskytuje objektivní podmínky pro reprodukci pospolitosti. Pospolitost setrvává na jednom místě tak dlouho, dokud toto místo poskytuje pracovní prostředky a pracovní materiály: kameny, dřevo, zvěř, ryby, plody apod. Když pospolitost z tohoto místa vyčerpá vše potřebné, putuje na jiné místo, na němž bude postupovat stejně. Rod a kmen jako původní forma produkčních vztahů není třídní. Pasterectví, sběr a lov jako původní produkční proces nevytvářejí dostatečný nadprodukt, aby se rozvinula dělba práce a vznikly podmínky pro třídní rozrůznění společnosti.

Dostatečný nadprodukt může vzniknout až tehdy, když se pospolitost usadí na jednom místě. Proč se usazuje, to záleží na „různých vnějších, klimatických, zeměpisných, fyzických atd. podmínkách a rovněž na jejich kmenovém charakteru – jak se tato původní pospolitost více či méně modifikuje“ [Marx 1974: 87]. Uvedení činitelé jsou více méně kontingentní.

Usazováním kmenů narůstá nedostatek volných míst příhodných k obživě a dosud putující kmeny o to víc tíhnou k usazení. Zvětšuje-li se počet obsazených míst, roste tlak kmenů na kmeny, které se už usadily, a dochází k válečným střetům. Při těchto střetech se vytváří další předpoklad pro novou formu společenských vztahů – z poražených, kteří nebyli utraceni, se stávají otroci. V této době, zhruba v období neolitické revoluce, začínají třídní dějiny společnosti.

Asijská a antická formace

Z archaické formy společnosti vyrůstají dvě formace, které existují vedle sebe. Je to asijská a antická formace. Obě vznikají usazením původně kočovných kmenů. Během neolitické revoluce lidé objevují nový způsob produkce – zemědělství – vedle něhož existují další způsoby produkce, zvláště pasterectví. Hlavním produkčním prostředkem se stává půda. Vlastnictví půdy (pozemkové vlastnictví) je proto rozhodující. Jaká je forma tohoto vlastnictví? Asijské a antické formy vlastnictví³³ jsou dvěma možnými transformacemi kmenového vlastnictví, které se vyznačovalo tím, že jedinec je vlastníkem nebo držitelem životních prostředků jenom jako člen pospolitosti [Marx 1974: 87].

V asijské formě vlastnictví se původní forma pouze dále rozvíjí. Asijská forma vlastnictví vzniká spojením jednotlivých pospolitostí takovým způsobem, že nad nimi stojí „shrnující jednota“, která se jeví jako „vyšší vlastník nebo jako jediný vlastník, že se tedy skutečné obce jeví jen jako dědiční držitelé“

³³ Marx se v Rukopisech „Grundrisse“ zmiňuje o jejich různých modifikacích (o slovanských nebo rumunských obcích nebo o společenských systémech v Mexiku, Peru, u starých Keltů nebo u indických kmenů [Marx 1974: 88-89].

[Marx 1974: 87]. Objevuje se tu zvláštní paradox: kmeny a obce vytvářejí vyšší jednotu, ale představitelem této jednoty není něco obecného (stát, instituce), nýbrž konkrétní jednotlivec, orientální despota. „Vyšší pospolitost existuje jako osoba“, kterou je jednak skutečný despota a jednak pomyslná podstata, bůh [Marx 1974: 88]. Orientální despota proto není nezávislým vlastníkem, nýbrž závisí na této obecné jednotě. Jeho vlastnictví není jeho osobní vlastnictví, nýbrž je vlastním jako osoba, která ztělesňuje obecnou jednotu. Vlastnictví jednotlivců, kteří jsou členové nějaké zvláštní obce, je potom zprostředkované společnou jednotou stojící nad jednotlivými obcemi a ztělesněnou v despotovi. Jednotlivec jakožto jednotlivec fakticky nic nevlastní. Individua jsou tu „akcidenty substance“, tj. vyšší jednoty všech pospolitostí [Marx 1974: 89].

Druhá společenská formace vyrůstající z archaické pospolitosti je formace antická. Pokud je soudržnost kmene podlamována putováním, kmen zabírá cizí půdu a vyvíjí se „energie jednotlivce“ [Marx 1974: 90], pak vznikají podmínky k tomu, aby se jednotlivec stal soukromým vlastníkem půdy. Zároveň je však toto individuální vlastnictví umožněno tím, že jednotlivec je členem obce. Obec je předpokladem vlastnictví půdy. Obec je tvořena jednotlivci individuálně vlastnicími hlavní produkční prostředek – půdu – ale jejich individuální vlastnictví je dáno tím, že tito vlastníci tvoří pospolitost.³⁴ V „Německé ideologii“ Marx říká, že je to „společné soukromé vlastnictví aktivních státních občanů“ [Marx, Engels 1976: 228]. Hlavním důvodem existence této formy vlastnictví je přítomnost otroctví a třídní společenský vztah. Pospolitost občanů se udržuje proto, že společnost je rozštěpena na třídu svobodných občanů a otroků. Ti představují zdroj pracovní síly, který je ve vlastnictví těch, kteří vlastní produkční prostředky (svobodných občanů). Svobodní občané mají moc nad otroky jenom jako celek, a proto jsou vázáni na formu obecního vlastnictví.

Pouze tato antická formace se dále vyvíjí a mění ve formaci feudální. Asijská forma vlastnictví představuje jakousi slepou větev ve společenských dějinách, neboť se stabilizuje natolik, že se přes všechna pnutí mezi produkčními silami a produkčními vztahy (která občas zajiskří v podobě sociálních nepokojů a povstání) nepřevrátí na jinou formaci. Společnost stabilizovaná asijskou formou musela být poražena vojensky nebo ekonomicky (levným zbožím), aby se její struktura proměnila. Asijská formace by nejspíš existovala ještě mnoho staletí, kdyby se neobjevila cizí civilizace, silnější a jinak organizovaná. Dá se uvažovat o tom, že asijská forma vlastnictví ovládla produkční síly natolik, že se nemohly rozvíjet rozpory, které vedou k zániku formací. Je ovšem pravda, že produkční síly se v asijské formě vlastnictví (zvláště v Číně)

³⁴ Tento vztah jednotlivce a obce, praktikovaný zvláště v athénské demokracii, považoval za ideální typ společnosti mladý Hegel. Člověk jakožto individuum je součástí pospolitosti, která má svou substanci. Bytí individua je proto substanciální. Viz např. knihu Milana Znoje „Mladý Hegel na prahu moderny.“

vyvinuly mnohem více než ve středověké a raně novověké Evropě, jak o tom svědčí např. vynález papíru, kompasu nebo střelného prachu. Na vyšším stupni byla i dělba práce a celková organizace společnosti (administrativa, komunikace, produkce).

Antická formace se ve srovnání s formací asijskou jeví jako méně stabilní. Antická formace v sobě obsahovala základní rozpory, které nedokázala natrvalo harmonizovat. Marx zdůrazňuje koncentraci vlastnictví půdy v pozdní antice a skutečnost, že svobodní občané postupně pozbývali půdu, a tím se rozkládal jejich vztah k oné pospolitosti i ke společným ideálům. Antická forma se rozpadá tehdy, když mizí pospolitost vlastníků vymezená vůči otrokům, a vzniká úzká elita vlastníků gigantických pozemků, mezi nimiž jsou také propuštění otroci. V této době jsou lidé definováni spíše svým majetkem než občanstvím (otrok, který nahromadil dostatečný majetek, se mohl z otroctví vykoupit a získat privilegia, která jeho bývalý pán neměl.).

Tato situace začala od kořene narušovat antickou formu vlastnictví. Římská říše se stala zranitelnou. Po rozkladu pospolitosti se občané zaměřili na své individuální zájmy a společná věc jim byla lhostejná. Západní část říše podlelehla náporu germánských kmenů. Pouze východní část, ve které se podařilo přetvořit antickou formu ve formu de facto asijskou, se zachovala do druhé poloviny patnáctého století.

Feudální formace

Po konci antiky přichází strmý civilizační pád, tzv. temná staletí (saeculi obscuri). Tehdy se rodí formace nazývaná jako feudální, stavovská nebo též germánská. Zde se jasně ukazuje, že Marx nezastával jednoduché lineární pojetí vývoje společnosti, podle kterého v dějinách existuje neustálý pokrok a kumulace humanity, poznání a kultury. Marx píše o tom, že na konci Římské říše bylo zničeno mnoho produkčních sil, průmysl a obchod byl rozvrácen, mnoho civilizačních výtobytků (technologie, vědy, filosofie, lékařství, umění, stavitelství, sportoviště) bylo zničeno a zapomenuto [Marx 1974: 229]. Feudální formace vzniká v těchto podmínkách. Jaké jsou její hlavní rysy? Tak jako antická a asijská formace má i formace feudální (stavovská) jako svůj hlavní produkční prostředek půdu, ale pracovní síla už není pracovní silou otroků, nýbrž nevolných samostatně hospodařících rolníků. Opět tu není nic zákonitého v tom smyslu, že tu působí předem dané vývojové schéma.³⁵ Marx hovoří o tom, že tato formace se vytvářela pod vlivem společenské organizace,

³⁵ Engels ve své řeči pronesené na pohřbu Karla Marxe zdůrazňoval, že Marx objevil zákony dějin, tak jako Darwin objevil zákony vývoje života. Darwinovy zákony však nespočívají v tom, že se podle nich dá predikovat další vývoj života. Na základě pozorování dosavadního průběhu vývoje evoluce života pouze obecně stanovují základní kritéria přežití a dalšího vývoje druhů.

kteřou měly germánské kmeny. Jejich organizace však mohla být jiná nebo místo germánských kmenů mohly nad Římskou říší zvítězit kmeny keltské nebo slovanské. Vítězství germánských kmenů nebylo nijak zákonité. Zkrátka, vždy je tu nevyzpytatelný faktor kontingence a konkrétní konstelace sil, kterou nelze vyčíst z povahy produkčních sil a produkčních vztahů.³⁶

Marx v obou hlavních textech, ve kterých se zabývá společenskými formacemi, staví do popředí formu vlastnictví. Těžištěm této formace je venkov. Tato formace začíná na mnohem rozsáhlejší území než formace antická. Rozhodující je charakter obce, její transformace. Velké vzdálenosti mezi jednotlivými rodinami (zárodky šlechtických rodů), jejich odloučení, způsobuje, že obec navenek existuje pouze při občasných shromážděních členů obce. Obec se projevuje jako spojování samostatných subjektů a ztrácí charakter státu, který měla u antických národů, neboť neexistuje v podobě města.³⁷ Obec v této germánské formaci získává reálnou existenci, jenom když se koná shromáždění jejích členů, pozemkových vlastníků. Vlastnictví jednotlivce se nejvíce jeví jako zprostředkované obcí. Rodina (šlechtický rod) vystupuje jako samostatná ekonomická jednotka. Obec nicméně existuje tak řečeno o sobě. Je to pospolitost řeči, krve, zvyků (její členové původně příslušeli k jednomu kmeni). Rody a jednotlivci si poskytují vzájemné ručení – jakousi solidaritu v případě nějakého ohrožení (jako je válka nebo povstání) [Marx 1974: 96]. Povaha této obce dává třídě pozemkových vlastníků specifický ráz. V této formaci vládne vyhraněná stavovská hierarchie. Pozemkoví vlastníci mají moc nad nevolnými drobnými zemědělci, kteří jsou vázáni k danému panství a odvádějí práci za to, že mohou využívat půdu. Svoboda jednotlivce se odvíjí od pozemkového vlastnictví. Ale hierarchie je rovněž uvnitř třídy pozemkových vlastníků (knížata, hrabata, baroni, rytíři, zemaní) [Marx, Engels 1976: 229]. Mezi městským obyvatelstvem existuje rovněž přísná hierarchie. Jsou tu pospolitosti řemeslníků – cechy, které se skládají z mistrů, ale vedle nich žijí tovaryši, učni a „nádenická chátka“ [Marx, Engels 1976: 229]. Dělní práce a směna je nepatrná. Jednotlivé zemědělské jednotky (rodiny, vesnice, panství) jsou téměř zcela soběstačné.

Marx shrnuje základní společný rys všech těchto tří formací (antické, asijské, feudální), tedy formací, ve kterých je základním produkčním prostředkem půda a hlavní formou vlastnictví je vlastnictví pozemkové: pro všechny tyto tři formace platí, že účelem jejich produkce je vytváření „užitných hodnot“ –

³⁶ Viz také Trockého pojetí dějin. Trockij byl podle všeho jedním z hlavních teoretiků marxismu, kteří odmítali ekonomický determinismus a bezmyšlenkovitě opakování schémat. Tento charakter Trockého myšlení nedávno vyzdvihl P.Blackledge ve svém článku Trotsky's Contribution to the Marxist Theory of History. V tomto článku zdůrazňuje Trockého schopnost pojmut marxismus jako otevřený myšlenkový systém, který je schopen analyzovat jedinečnou historickou situaci a význam individua pro sociální transformace.

³⁷ Marx říká, že stát má vždy svou materiální existenci. Antický stát existuje v „jsoucnu města samého a úředníků, kteří jsou v jeho čele“ [Marx 1974: 95].

vytváření věcí, jež jsou určeny k bezprostřednímu využití, ne ke směně. Cílem produkce je reprodukce dané společnosti [Marx 1974: 97].

Kapitalistická formace

Původní akumulace

Feudální formace se však začala rozkládat. Marx vychází z toho, že tu působilo mnoho nahodilých okolností a činitelů, jako je objevení Ameriky nebo cesty do Indie, nahromadění finančního kapitálu, příchod reformace. Jenom rozklad této formace umožnil genezi formace kapitalistické. Jak se tato formace zrodila? Marx nazývá dlouhý proces jejího formování jako původní akumulaci.³⁸ Je to proces, který vytváří podmínky pro kapitalistický produkční způsob. Hlavní podmínkou je, že se objeví dostatečné množství lidí, kteří jsou nuceni svou pracovní sílu nabízet na trhu práce, to znamená, že tu je dostatek lidí, kteří nevlastní produkční prostředky a jsou zbaveni všech záruk existence, které jim poskytovaly nejrůznější vazalské vztahy středověku.³⁹ Jinými slovy, původní akumulace vede k odloučení práce od produkčních prostředků a ke vzniku třídy lidí, kteří k reprodukci svého života musejí prodat svou pracovní sílu, jediné zboží, jímž disponují. Tuto třídu Marx nazývá proletariát nebo námezdně pracující.⁴⁰ Pojem proletariátu vyjadřuje základní situaci této třídy, totiž skutečnost, že je vyloučena z vlastnictví produkčních prostředků. Druhý název, námezdně pracující (working class), vyjadřuje druhý aspekt – do této třídy patří ti, kteří jsou nuceni prodávat svou pracovní sílu a pracovat za mzdu. Toto druhé označení vyplývá ze skutečnosti základní, kterou vystihuje slovo proletariát.

Původní akumulace je historický proces, který vede ke vzniku proletariátu a trhu práce. Marx se původní akumulací zabývá ve dvacáté čtvrté kapitole prvního dílu „Kapitálu“. Zde se říká, že základem původní akumulace je zbavení rolníka půdy [Marx 1953: 756]. Tento proces se neděje na základě tržních vztahů, neboť jejich zavedení je až výsledkem tohoto procesu. Původní akumulace, tj. proces odlučování bezprostředního producenta od jeho

³⁸ Tento výraz se objevuje u Adama Smithe, anglicky „previous accumulation“. Marx používá výraz „urprüngliche Akkumulation“.

³⁹ Tyto záruky nakonec vyplývají ze samotného charakteru feudální produkce. Jak říká Marx, moc feudálního pána nebyla určena velikostí renty, nýbrž počtem jeho poddaných, a ten závisel na počtu samostatně hospodařících rolníků [Marx 1953: 757].

⁴⁰ Je to slovo přejaté z latiny. V Římě při rozdělení občanstva na pět tříd podle majetku – nejprve podle pozemkového, později podle peněžitého – byli bezzemkové z tohoto systému vyčleněni a nazváni „proletarii“. Nemohli se účastnit sněmu, neplatili daně a nemuseli konat vojenskou službu. Od 1. stol. př. n. l. „proletarii“ začali vstupovat do legií a stávali se vojáky z povolání. Byla to ta vrstva, která dávala obci potomstvo pro vojenskou službu. Podle Cicerona pochází slovo „proletarii“ od slova „proles“, potomstvo.

produkčních prostředků se děje prostřednictvím násilí, bezpráví, dobytí, porušení staletých záruk a práv. Je to proces vyvlastňování. Ten trvá několik staletí. Rozvíjí se na přelomu patnáctého a šestnáctého století, ale Marx si všímá, že jeho první počátky se sporadicky objevují ve městech u Středozemního moře již ve století čtrnáctém.⁴¹

Marx se zaměřuje na Anglii (v Marxově době průmyslově nejrozvinutější zemi světa) a objevuje několik fází původní akumulace. Předehrou bylo rozpuštění feudálních družin, z jejichž členů se stali tuláci a lidé hledající práci. Tak byly na trh práce vrženy první masy lidí. Dalším impulzem byl rozkvět flanderských vlnářských manufaktur v šestnáctém století a růst ceny vlny, které v Anglii vedlo k zabírání a ohrazování („enclosure,“) orné půdy a k její přeměně v pastviny pro ovce, provázené vyháněním rolníků, bořením rolnických domů a násilím. Dalším podnětem byla reformace a následné rušení klášterů, jejichž obyvatelé se vesměs změnili v proletariát. Klášterní statky získali pozemkoví spekulanti, velcí farmáři a měšťané. Další fází je „slavná revoluce“ 1688-89 („Glorious Revolution,“), při níž dochází k obrovskému rozkrádání královských statků a vzniká nová pozemková aristokracie, „přirozená spojenkyně finanční šlechty a majitelů velkých manufaktur“ [Marx 1953: 764]. Další a poslední fází je tzv. očista statků („Clearing of Estates,“) na přelomu sedmnáctého a osmnáctého století, která spočívala v ohrazování obecní půdy v masovém měřítku.

Proti těmto jevům vystupovali králové a královny se svými zákony určenými k ochraně rolníků a k zachování dostatečného množství orné půdy. Angličtí panovníci také zaváděli jakési první sociální zákony – významný je především chudinský zákon královny Alžběty I. z konce šestnáctého století. Tyto zákony se nicméně většinou obcházely. Postupně se prosazovalo zákonodárství, které vytvářelo podmínky pro kapitalistickou produkci. Byly to především zákony stanovující maximální mzdu (ne mzdu minimální) a zákony zakazující spolčování dělníků a vytváření dělnických koalic (de facto odborů). Jak říká Marx a později zdůrazňuje Karl Polanyi v knize „Velká transformace“, vytvoření směnných vztahů vyžadovalo značnou aktivitu státu.

Co je to kapitál?

Tak vznikl základní předpoklad pro rozvoj produkčního způsobu založeného na kapitálu. Jak říká Marx v Rukopisech „Grundrisse“, kapitál nejprve pouze spojuje to, co už je hotové. Jednak jsou to dovednosti a pracovní prostředky, které vznikly v cechách nebo v manufakturách, a zároveň je to obrovské peněžní jmění, pocházející z lichvy a obchodu, které dosud nemělo dostatečně uplatnění. Kapitál vzniká z peněz, ne z pozemkového vlastnictví. Protože je tu stále větší nabídka pracovní síly, odpojené od produkčních

⁴¹ Srov. např. Fernand Braudel „Dynamika kapitalismu,“ zvláště str. 19n.

prostředků, nastává propojení všech těchto veličin – pracovní síly, produkčních prostředků a peněz.

Kapitál vzniká jen za těchto podmínek. Kapitál vlastně není nic jiného než toto propojení, ale to vytváří nový dominantní produkční způsob. Pracovní síla, která vstoupila na trh, se změnila ve zboží.⁴² Zároveň se ve zboží proměnily nástroje a pracovní předměty. Ten, kdo vlastní dostatek peněz, může nakoupit oba typy zboží (pracovní sílu i pracovní prostředky), aby prostřednictvím těchto dvou druhů zboží (produkčních prostředků) vzniklo nové zboží, které má vyšší hodnotu než zboží původní a které lze prodat za cenu, jež je vyšší, než je cena původního zboží. Nejjednodušší formule kapitálu je: $P - Z$ (pracovní síla + produkční prostředky) \rightarrow produkční proces $\rightarrow Z' - P'$ (kde P je původní množství peněz; Z je zboží, nakoupené za toto množství peněz; produkční proces znamená spojení obojího a produkci hodnoty a nadhodnoty, tj. hodnototvorný proces; Z' je zboží vytvořené v produkčním procesu; P' jsou peníze získané prodejem tohoto zboží).

Kapitál není nějaká věc – vlastnit kapitál není totéž jako vlastnit dům nebo automobil, je to vlastnictví dvou druhů zboží, produkčních prostředků a pracovní síly, které se v produkčním procesu spojují, a z tohoto spojení vzniká nadhodnota. Použitím koupeného zboží pracovní síly určeného na transformaci jiného koupeného zboží (produkčních prostředků) vzniká nové zboží, které má větší hodnotu než zboží původní, tj. má nadhodnotu. Hodnota je množství společensky nutné práce, která je potřebná k vytvoření daného zboží. Toto množství se mění v závislosti na mnoha faktorech, jako je úroveň techniky, komunikace nebo charakter kultury, tj. na faktorech „ekonomických“ i „neekonomických“. Hodnota je veličina, kolem které za konkurenčních podmínek osciluje tržní cena zboží. Záleží vždy na tom, zdali se tato hodnota realizuje, tj. zdali se toto zboží smění za jiné zboží nebo za médium směny, za peníze. Hodnotu, tj. množství společensky nutné práce, určují směnné vztahy – trh. Hodnotu má každý druh zboží, jak produkční prostředky, tak pracovní síla. Realizace nadhodnoty, přeměna nadhodnoty v peníze, které budou z většiny opět použity na nákup nového zboží určeného k produkci, se nazývá **akumulace kapitálu**.

Z výše zmíněných druhů zboží, které se uplatňují v produkčním procesu, má pouze jedno zboží takovou povahu, že jeho užitná hodnota (jeho použití) vytváří vyšší hodnotu, než je jeho hodnota směnná. Je to zboží pracovní síly. Pracovní den lze rozdělit na část, při níž pracující vytváří hodnotu, která je ekvivalentem hodnoty jeho pracovní síly (nutná práce), a na část, ve které vytváří hodnotu, která je vyšší než hodnota jeho pracovní síly (nadpráce). Pokud by tu byla jenom nutná práce, tj. směnná hodnota jeho pracovní síly by byla totožná s hodnotou, kterou vytvořil (s jeho užitnou hodnotou), tzn. kdyby byl odměňován podle společensky nutné práce, kterou vykonal, pak by

⁴² Zboží je každá věc určená ke směně či k prodeji.

v produkčním procesu nevznikala nadhodnota a nemohlo by dojít k akumulaci kapitálu a k tvorbě zisku. Za konkurenčních podmínek by to znamenalo, že vlastník kapitálu by neměl žádný zisk, nemohl by rozšířit svou produkci nákupem nového produktivního kapitálu, a byl by dříve nebo později poražen konkurencí, která na základě nižších nákladů na produkci může své zboží prodávat za nižší cenu. V kapitalistickém produkčním způsobu proto nemůže vládnout ekvivalence mezi užitnou a směnnou hodnotou pracovní síly a užitná hodnota musí být vždy vyšší než hodnota směnná, tj. musí tu být nadpráce (nezaplacená práce). Tuto skutečnost Marx nazývá **vykořisťování** (exploatace). Směna práce a zboží (peněz), trh, proto není nikdy spravedlivý. Vykořisťování je konstitutivní prvek kapitalistického produkčního způsobu.

Kapitál je nutno myslet ve vztahu k produkčním a vlastnickým vztahům. Je to komplexní kategorie, jejíž aspekty a předpoklady se Marx snaží vyložit ve svém nejvýznamnějším díle, v Kapitálu.⁴³ Není to kategorie čistě ekonomická, nýbrž v sobě zahrnuje historické, sociologické, kulturní a antropologické souvislosti. Kapitalistický produkční způsob se od předchozích liší tím, že je to produkce zaměřená na směnu, nikoliv na bezprostřední užitek. Prvořadým cílem není reprodukce společnosti, nýbrž akumulace (rozšířená reprodukce) kapitálu, tj. vytváření nadhodnoty a zisku.

Akumulační proces kapitálu pak organizuje a tvaruje společnost. Při kapitalistickém způsobu produkce se vždy musí reprodukovat třídní uspořádání společnosti, které je existenční podmínkou kapitálu, tj. třída námezdně pracujících (proletariátu) a třída vlastníků kapitálu. Teprve v kapitalistické formaci vznikají společenské třídy v plném slova smyslu. Kapitál předpokládá a zároveň generuje třídní společenské vztahy. Analýza kapitálu je proto základem sociologického zkoumání moderní společnosti, jež se soustřeďuje na společenské třídy.

Moderní společenské třídy

Krystalizace moderních tříd nicméně probíhá velmi dlouho a složitě. Marx sice v „Komunistickém manifestu“ říká, že společnost se stále více štěpí na dva velké tábory, buržoazii a proletariát, a že buržoazní společnost se ve srovnání se společností feudální (stavovskou) zjednodušila, neboť zanikly rozmanité statusové skupiny, vrstvy a třídy obsažené v jejím těle.⁴⁴ Ve třetím svazku „Kapitálu“, ve fragmentu nazvaném Třídy, který uzavírá celý „Kapitál“, se však říká, že ani „v Anglii, kde je moderní společnost co do svého ekonomického rozčlenění vyvinuta nesporně nejvíce“, neexistuje třídní rozčlenění v čisté podobě. „Střední a přechodné stupně zahlazují i tu [...] hraniční linie.“

⁴³ Marxovou metodou výkladu a vnitřní logikou „Kapitálu“ se u nás podrobněji zabýval Jindřich Zelený v knize „O logické struktuře Marxova Kapitálu.“

⁴⁴ „Komunistický manifest“ nemá vědecký, ale spíše proklamativní charakter, a proto se tu objevují jistá zjednodušení.

[Marx 1956: 432] Rozlišují se zde tři velké třídy moderní společnosti – námezdně pracující, kapitalisté a pozemkoví vlastníci. Toto dělení se váže ke třem hlavním zdrojům důchodu – ke mzdě, zisku a pozemkové rentě. Marx v „Teorii o nadhodnotě“ říká, že kvůli zjednodušení nechává stranou reálnou konstituci společnosti, která v žádném případě není složena pouze ze třídy pracujících a průmyslových kapitalistů. Marx o těchto dalších složkách moderní společnosti hovoří na příslušných místech svých zkoumání a svou třídní analýzu zjemňuje.

Třída se může rozpadnout na dvě části, které spolu soupeří, a přesto hájí společné zájmy proti ostatním třídám [Marx, Engels 1959: 80]. Jsou tu mezitřídy, které stojí mezi dvěma velkými třídami. Typickou mezitřídou je rozporuplná maloburžoazie, která, jak to vyjádřil Engels, „svým malým kapitálem se podílí na životním postavení buržoazie, nejistotou své existence na postavení proletariátu“ [Marx, Engels 1965a: 102]. Tato mezitřída nemá většinou bezprostřední vztah k produkci, nýbrž se uplatňuje v rozdělování zboží, především v maloobchodě. Můžeme rozlišit primární třídy, které jsou určeny svým vztahem k dominantním produkčním prostředkům, a sekundární třídy. Ty mohou být třídami reziduálními (ty, které vznikly v předchozí formaci, jako jsou drobní rolníci nebo stará aristokracie) nebo třídami marginálními (maloburžoazie), vznikajícími vedle tříd primárních.

Marxova třídní analýza má dvě úrovně. Analýza první úrovně se odvíjí od povahy dominantního způsobu produkce a odhaluje objektivní situaci tříd, odhaluje třídy o-sobě. Analýza druhé úrovně se zabývá způsobem formování třídního vědomí – vědomí objektivní situace, utváření třídy pro-sebe. To je velmi složitý proces.⁴⁵ Základem tohoto procesu je krystalizace vědomí společného zájmu, ale jeho obsah vzniká prostřednictvím interakcí a diskusí na základě zkušeností každodenního života a interpretace těchto zkušeností v politických pojmech a ve vztahu k projevům ostatních tříd, k jejich způsobu života a k jejich politickým doktrínám.⁴⁶ Kapitál, jeho vlastnosti a potřeby, však vymezují rozdělení pozic na trhu a určují postavení jednotlivců ve směnných vztazích. Konkrétní lidé vstupující do směnných vztahů poznávají až s jistým odstupem a na základě zkušeností své objektivní postavení. Tento vztah může být diferencovaný a komplikovaný (např. u manažerů, kteří jsou zaměstnanci na „hranici vlastnictví“), nicméně vytyčuje jisté hranice nebo bariéry (např. maximální možnou mzdu), na něž jednotlivci náležející do určité třídy narážejí při prosazování svých požadavků.

⁴⁵ Pravděpodobně nejjemnější třídní analýzu v současnosti rozvíjí americký sociolog Erik Olin Wright, který se však tomuto dvojímu chápání třídy snaží vyhnout. Viz jeho knihu „Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis.“

⁴⁶ Tímto procesem se zabýval britský historik E. P. Thompson. Viz jeho knihu „Making of the English Working Class.,,

Podle Marxe vzniká třídní vědomí v zápase, ve kterém lidé objevují své společné zájmy a na základě těchto zájmů se spojují. Formování třídního vědomí se děje zpravidla v politickém zápase, ve kterém se vyslovují požadavky a vize, jež se neomezují na vlastní zájmy, jak je tomu v zápase odborářském, ve kterém běží zpravidla pouze o bezprostřední zvýšení mzdy nebo zlepšení materiálního postavení. Jak již bylo řečeno, třídní vědomí se neutváří bezprostředně jako vědomí vlastních zájmů. Např. maloburžoazie věří, že „zvláštní podmínky jejího osvobození jsou obecnými podmínkami, za nichž jedině může být zachráněna moderní společnost a odstraněn třídní boj“ [Marx, Engels 1960: 169-170].

Tento étos univerzality umožňuje politické jednání, které je zaměřeno proti ostatním třídám, neboť mu dává politický náboj a oprávnění. Zvláště silný je tento étos v době, kdy se určitá třída prosazuje jako třída vládnoucí, tj. v revolučním období. Jak jsme viděli při výkladu pojmu ideologie, tato třída je „nucena, už proto, aby dosáhla svého cíle, vydávat svůj zájem za společný zájem všech členů společnosti, tj. [...] musí dát svým myšlenkám formu obecnosti, musí je vydávat za jediné rozumné, obecně platné“ [Marx, Engels 1976: 253]. Až poté, kdy se dostane k moci, si uvědomuje a prosazuje své zvláštní zájmy, ačkoliv i tehdy se zpravidla považuje za třídu reprezentující zájmy celé společnosti. Velkou roli tu mají její političtí a kulturní představitelé. Jak říká Marx, nesmíme si představovat, že např. představitelé maloburžoazie jsou kramáři nebo pro ně horují. „Svým vzděláním a svým individuálním postavením mohou být od nich na hony vzdáleni. Co z nich dělá představitele maloburžoazie, je to, že nemohou v duchu překročit hranice, které maloburžoazie nemůže překročit v životě, že jsou proto teoreticky hnáni k týmž úkolům a řešením, k nimž maloburžoazii prakticky ženou materiální zájmy a společenské postavení.“ [Marx, Engels 1960: 170]

Rozhodují pro krystalizaci tříd a pro vztahy mezi nimi jsou proměny kapitálu. V kapitalismu neustále působí tendence „odlučovat produkční prostředky od práce“ [Marx 1956: 432], a tedy vytvářet třídy v čisté podobě. Lidé se až v kapitalismu osvobozují od osobních vazeb závislosti a již nejsou zakořenění v nějaké profesní nebo cechovní pospolitosti, nýbrž se stávají svobodnými v tom smyslu, že sami za sebe vstupují do směnných (tržních) vztahů. Jinými slovy, při analýze první úrovně je zapotřebí propojit sociologické zkoumání s ekonomickou analýzou.

S proměnami kapitálu se mění vztahy mezi třídami. Tyto vztahy mohou být konfliktní, zvláště u primárních tříd, které mají opačný vztah k dominantním produkčním prostředkům (vlastníci usilují o maximalizaci zisku, pracující o maximalizaci mzdy a zlepšení pracovních podmínek). Někdy se třídy mohou sjednotit a jednat ve společném zájmu, jak je tomu zvláště v dobách převratů a revolucí, kdy třída, která se dostává k moci, může na začátku vyjadřovat skutečné společné zájmy všech ostatních nevládnoucích tříd, které se nemohly

pod tlakem okolností uplatnit [Marx, Engels 1976: 253-254]. Mohou také vznikat koalice tříd, které jsou za jiných okolností ve vzájemném konfliktu. Tyto koalice se většinou uzavírají proti jiné třídě (např. koalice maloburžoazie a dělníků ve Francii roku 1848 nazvaná Hora [Marx, Engels 1960: 170]). Další možností je nastolení třídní rovnováhy, jev poměrně vzácný, o kterém píše Engels v „Původu rodiny, soukromého vlastnictví a státu.“ Tento jev nastal v sedmáctém a osmáctém století v absolutistických monarchiích, ve kterých byla vzájemně vyvážena moc šlechty a měšťanstva; v prvním a druhém císařství ve Francii (za Napoleona I. a III.), ve kterém byl štván „proletariát proti buržoazii a buržoazie proti proletariátu“, a bylo to také po sjednocení Německa za Bismarckovy vlády, kdy byli „navzájem udržováni v rovnováze kapitalisté a dělníci a stejně napalováni ve prospěch zchátralých pruských krautjunckerů“ [Marx, Engels 1967: 198].

Jak uvádí Wesołowski, existují tři formy třídního panství. Je to panství ekonomické, politické a ideologické. Ekonomické panství se týká kontroly pracovních prostředků a pracovního procesu a rovněž kontroly nad rozdělováním pracovního produktu. Politické panství se vztahuje k právnímu zajištění ekonomického panství. Hlavním orgánem politického panství je stát – představovaný lidmi vydělenými ze směnných vztahů, kteří jsou členy a funkcionáři státních institucí. Stát vydává rozhodnutí, která jsou závazná pro všechny (vládce, vlády, parlamenty) a také má prostředky k vynucování těchto rozhodnutí (výkonnou moc): administrativu, policii, armádu. Ideologické panství činí určité produkční poměry právoplatnými a prohlašuje je za žádoucí a spravedlivé. Děje se tak formováním ideologického systému, ve kterém je vládnoucí ekonomický systém vydáván za nejlepší z možných. „Ideologické panství pramení nejen z určitého monopolu vládnoucí třídy na ideologickou činnost (vlastnictví vzdělání, času, kontrola materiálních prostředků, šíření myšlenek apod.), ale i z toho, že ideologie nové panující třídy je, alespoň v první fázi existence jisté formace, výrazem zájmů všech tříd, s výjimkou předcházející panující třídy.“ [Wesołowski 1969: 36] Čím větší je rozsah ideologického panství, tím méně se uplatňuje bezprostřední násilí (policie, armáda) a naopak.

Vládnoucí třídu je zapotřebí odlišit od mocenské elity. Mocenskou elitu vytváří politická struktura společnosti a patří do ní ti, kteří se podílejí na formování a přijímání státních rozhodnutí. Jsou to lidé, kteří buď přímo ovlivňují rozhodující činitele, nebo se tohoto rozhodování sami účastní. (Tak elitu vymezují autoři, jako je Pareto, Mosca, Mills, Dahl) [Wesołowski 1969: 61].

Jaký je vztah mezi mocenskou elitou a vládnoucí třídou? Elita je limitována třídním panstvím. Určité otázky, které souvisejí s ekonomickým panstvím (kontrola pracovních prostředků, pracovního procesu a pracovního produktu), jsou mimo diskusi a nepodléhají rozhodnutím. Elita při svém rozhodování vychází ze systému hodnot, který je součástí ideologického panství. Zároveň platí, že mocenská elita má jistou autonomii: neřídí se bezprostředně požadavky

vládnoucí třídy, nýbrž se rozhoduje ve vztahu k dané politické struktuře. Její rozhodnutí se odvíjejí od síly vlivů jednotlivých částí politického spektra. Mocenská elita může omezit třídní panství. (Příkladem je Rooseveltova politika v USA nebo politika poválečných sociálních států v Evropě.) Vládnoucí třída, pokud chce prosadit nějaké rozhodnutí, musí získat politický vliv. Z hlediska možnosti ovlivňovat rozhodnutí jsou si všechny zájmové skupiny rovny, ale ne všechny mají stejné prostředky, jak získat vliv (prostředky na úplatky, kontrolu šíření informací, osobní styk) [Wesołowski 1969: 69-75].

Občanská společnost a stát

S rozlišením vládnoucí třídy a elity souvisí otázka občanské společnosti a státu. Obojí spolu úzce souvisí. Marx rozlišuje starou (feudální) a moderní občanskou společnost (pojem „občanská společnost“ přejímá od Hegela⁴⁷). Stará občanská společnost měla politický charakter, tj. elementy občanského života (vlastnictví, rodina, druh a způsob práce) byly základem pozemkové vrchnosti, stavu a korporace a v této podobě byly prvky státního života [Marx, Engels 1956a: 390]. Korporativismus známý z italského fašismu lze považovat za pokus obnovit tuto vazbu občanské společnosti a státu a překonat jejich vzájemné odcizení.

Moderní občanskou společnost vytvořila politická revoluce, která rozbila stavy, korporace, cechy a privilegia, založila politický stát jako obecnou záležitost a tím zrušila politický charakter občanské společnosti. Moderní občanská společnost je výsledkem rozbití staré občanské společnosti na individua. Určitá životní činnost má už jenom individuální význam, stát se stává obecnou záležitostí a „politická funkce jeho obecnou funkcí. [...] Politická emancipace byla zároveň emancipací občanské společnosti od politiky“ [Marx, Engels 1956a: 391]. Základním prvkem občanské společnosti je člověk jako nezávislé individuum, které prosazuje své vlastní zájmy („egoistické individuum,“). Nastává redukce člověka na egoistického člověka, který se jeví jako skutečný člověk, jako „homme“ (člověk ve své smyslové, individuální, bezprostřední existenci je redukován na egoistickou bytost). Člověk jako občan státu, jako „citoyen“, je na druhé straně redukován na abstraktní, morální osobu [Marx, Engels 1956a: 392].

Občanská společnost je především sférou ekonomických vztahů, které se však jeví jako vztahy mezi svobodnými individui. Ekonomické vztahy proto ztrácejí politický charakter. Člověk jako občan státu je nositelem politických práv, které ho zrovnoprávňují s ostatními občany. V občanské společnosti, tj. ve své soukromé existenci, je člověk „skutečný, ale nepravdivý. Nepravdivý proto, že existuje jen jako zvláštní, izolovaný jednatel, tj. „neodpovídá

⁴⁷ Hegelovo základní vymezení občanské společnosti zní: „V občanské společnosti je každý sobě účelem, všichni ostatní jsou mu ničím. Ale bez vztahu k druhým nemůže objemu svých účelů dosáhnout; tito druzí jsou proto prostředkem k účelu zvláštního.“ [Hegel 1992: 219]

svému pojmu'. Ve státě, v politické společnosti je tomu naopak: jakožto občan, politická bytost je pravdivý, ale neskutečný" [Michňák 1966: 136]. Člověk je redukován na abstrakci, v prvním případě na izolované egoistické individuum (společenský atom), v druhém případě na abstraktní obecninu. Skutečný člověk jako celistvá, mnohorozměrná bytost se vypařuje [Kosík 1963: 10-27].

Moderní stát jako „orgán nadřazený společnosti“ není souhrnem autonomních institucí, nýbrž vyrůstá z konkrétní historické společnosti. Stát vzniká už v raných fázích dějin s rozvojem dělby práce. Děje se tak z potřeby společnosti sjednotit a zorganizovat „denně se opakující akty produkce, rozdělování a směny produktů, postarat se, aby se jednotlivci podřídil společným podmínkám produkce a směny. Tak vznikají zákony, které mají regulovat život společnosti [Marx, Engels 1966a: 307]. Všechny dosavadní formy společnosti, ve kterých existuje organizovaná produkce, potřebují nějakou formu státu, aby udržoval „vnější produkční podmínky“ [Marx, Engels 1966c: 278], především dominantní formu vlastnictví. Stát vždy zabezpečuje vládu dominantní třídy, a proto má třídní charakter, třebaže se prezentuje jako představitel celé společnosti. Jednou z hlavních funkcí státu je tlumit a udržovat v mezích „pořádku“ konflikty mezi třídami a aktéry s protichůdnými zájmy, aby nedošlo ke zničení společnosti [Marx, Engels 1967: 196]. Další úlohou státu je zajištění vlastnictví vládnoucí třídy a pomoc při prosazování jejích zájmů [Marx, Engels 1976: 282]. Stát kvůli těmto svým funkcím nemůže být ani v kapitalismu „odbourán“.

Stát je vždy odcizen společnosti a je odcizen i příslušníkům vládnoucí třídy, i když je formou její vlády nad ostatními třídami. Je třeba rozlišovat dva aspekty státu: jednak jsou to jeho základní funkce, které znamenají, že „moderní státní moc je jen výbojem, který spravuje společné záležitosti celé buržoazní třídy“ [Marx, Engels 1958: 430]. A jednak je to jeho vztah k občanské společnosti, kam patří i jednotliví členové vládnoucí třídy. Z tohoto hlediska se „stát stal jakousi zvláštní existencí vedle občanské společnosti a mimo ni“ [Marx, Engels 1976: 282].

Stát je mocenská forma, která tu není odevždy, nýbrž vzniká „na určitém stupni vývoje, jenž byl nutně spjat s rozštěpením společnosti na třídy“ [Marx, Engels 1967: 199]. V takto rozštěpené společnosti je stát nutností. Stát však přesto může za jistých okolností zmizet. Marx a Engels hovoří o tom, že stát je přechodná historická forma podmíněná určitým produkčním způsobem, a pokud se produkční síly změní tak, že třídní organizace společnosti bude překážkou produkce, třídy zmizí a vznikne komunistická forma společnosti. S třídami zmizí i stát. „Společnost, která nově organizuje produkci na základě svobodného a rovného sdružení producentů, uloží celou státní mašinerii tam, kam potom bude patřit: do muzea starožitností vedle kolovratu a bronzové sekery.“ [Marx, Engels 1967: 199]

Komunistická formace

Marx do své společenské analýzy zahrnuje také budoucí formu společnosti, která se může zrodit ze společnosti kapitalistické, a tuto formu nazývá komunismem. Marx hovoří o dějinné tendenci, která působí v kapitalistické formě produkce a která je ovlivňována mnoha okolnostmi, jež ji mohou blokovat, nebo naopak rozvíjet. Nová forma společnosti přichází na svět po „dlouhých porodních bolestech“ [Marx, Engels 1966b: 49]. Tato společenská transformace není zákonitá ve smyslu automatického průběhu. Marx se od utopických socialistů liší tím, že vznik této společnosti odvozuje z vnitřních rozporů a tendencí kapitalistické společnosti, především z možnosti, že kapitalistická forma produkce ztratí schopnost nadále rozvíjet produkční síly a nedovede zabezpečit podmínky ke své vlastní reprodukci.

Předpoklad komunismu – krize kapitalismu

Základem krize kapitalismu je rozvoj produkčních sil. Kapitál se snaží snížit nutnou pracovní dobu k produkci zboží (jeho hodnotu), a proto stále více využívá vědecké poznání a rozvíjí techniku, která zásadní měrou snižuje množství práce obsažené v produktech. Vytváření bohatství přestává být závislé na množství vynaložené bezprostřední práce [Marx 1974: 335]. Z toho plyne, že se zmenšuje třída manuálně pracujících a roste význam práce vědecké. „Vynalézání se pak stává zaměstnáním a aplikace vědy na bezprostřední výrobu se sama [...] stává určujícím a pobídkovým hlediskem“ [Marx 1974: 334]. Mění se charakter práce. Dělník se stává „dozorcem a regulátorem“ produkčního procesu, který potřebuje stále méně bezprostřední práce. Do určitého okamžiku neustále roste dělba práce a zvětšuje se specializace pracovní síly. Tím se však mění sám produkční proces. Produkční prostředky se stávají „lidskou rukou vytvořenými orgány lidského mozku; zpředmětněnou silou vědění“ [Marx 1974: 337]. Produkce se automatizuje. Čím je však automatizovanější, tím méně bezprostřední a úzce specializované práce vyžaduje. Stále více naopak potřebuje produkční sílu, která je všestranně rozvinutá, tj. předpokládá rozvoj „všeobecných sil lidské hlavy“ [Marx 1974: 337]. „Všeobecné lidské vědění, knowledge, se stalo bezprostřední produkční silou“ [Marx 1974: 337].

K rozvíjení produkční síly, která je podmínkou růstu společenského bohatství, je stále více zapotřebí volného času určeného k rozvoji univerzálního lidského vědění. Zde se projevuje rozpor mezi produkčními silami a kapitalistickou formou vlastnictví, který začíná omezovat společenskou produkci. Na jedné straně se produktivita nezměrně zvětšuje a k bezprostřední produkci určené k materiální reprodukci společnosti stačí jen zlomek pracovní doby. Kapitál snižuje nutnou pracovní dobu, a tím vytváří velké množství času, jehož není nezbytně zapotřebí v produkčním procesu. Je to čas, který by bylo možno vyčlenit z produkčního procesu, čas ve své podstatě volný. Tento čas by mohl

být základem pro růst vědění, a tedy rozvoj produkční síly – „vytváří prostor pro plný rozvoj produktivních sil jednotlivce, a proto i společnosti“ [Marx 1974: 339]. Jenže tento hypoteticky volný čas se jeví jako „doba nepráce, jako volný čas jen pro některé.“ To jinými slovy znamená, že většina společnosti s tímto časem nemůže disponovat jako s časem volným, a reálně nemá dostatek času ke svému rozvíjení. Proč je tomu tak? Podle Marxe zůstává i v této společnosti, nadále založené na kapitalistické formě vlastnictví, hlavním zdrojem bohatství присvojování nadpráce, a proto kapitál uměle – „všemi prostředky vědy a umění“ – proměňuje volný čas, jeví se jako nepráce, v nadpráci. Jeho cílem je hodnota, ne užitná hodnota.

Pokud kapitál vytvoří příliš volného času, který se jeví jako nepráce, je to čas, který lidé tráví mimo pracovní proces (jsou nezaměstnaní nebo pracují na zkrácené úvazky), vzniká nadprodukce. Roste množství zboží, které je neprodejně, protože klesá kupní síla spotřebitelů, jimiž jsou z velké většiny námezdně pracující, a nutná práce se přerušuje – omezuje se produkce. Kapitál nemůže zhodnocovat nadpráci, akumulovat se. Jestliže je naopak nedostatek disponibilního času, který se jeví jako nepráce, jedinec nemá kdy svobodně se rozvíjet, a tak zvětšovat svou produkční sílu. Nedostatek času je však umělý. Jak říká Marx, „nejrozvinutější stroje [...] nutí dělníka pracovat déle, než kolik pracuje divoch, nebo než kolik pracoval on sám s těmi nejjednoduššími, nejpřimitivnějšími nástroji“ [Marx 1974: 340].

Tento rozpor týkající se času má podle Marxe postupně vést k tomu, že kapitalistická forma produkce, postavená na přivlastňování cizí nadpráce, znemožní další růst produkčních sil [Marx 1974: 339]. Kapitál je „rozpor procházející procesem“ [Marx 1974: 336]. Další růst produkčních sil je závislý na množství disponibilního volného času, na redukci nutné práce společnosti na minimum a na přivlastňování nadpráce samotnými pracujícími. Překážkou dalšího růstu společenského bohatství se stává protiklad mezi volným časem (neprací) a nadprací [Marx 1974: 340].

V prvním díle „Kapitálu“, v pasáži nazvané Dějinná tendence kapitalistické akumulace, se pak popisují dva rozporné procesy, které se týkají produkčních vztahů a kapitalistické formy vlastnictví. Logika kapitalistické produkce vede k tomu, že na jedné straně značné množství kapitalistů ztrácí své vlastnictví, neboť jsou „vyvlastněni“ několika málo kapitalisty – těmi, kteří mají technicky a vědecky vyspělejší produkci a jejichž produkce je masová (výrazně snížili nutnou práci, a tím hodnotu a cenu výrobků). Nastává monopolizace kapitalistické produkce. Tím se však snižuje míra akumulace a zisky plynoucí z produkce.⁴⁸ Krize akumulace pak přirozeně vede k růstu

⁴⁸ Vztahem mezi technologizací výroby a snižováním míry akumulace, k němuž došlo v tzv. pozdním kapitalismu, se zabývá zvláště Ernest Mandel v knize „Pozdní kapitalismus.“

finančního kapitálu na úkor produktivního kapitálu, jak jsme toho svědky v dnešní době.⁴⁹

Tato pokročilá forma produkce vytváří „kooperativní formu pracovního procesu“ a „zatahuje všechny národy do sítě světového trhu,“ [Marx 1953: 803], tj. kapitalistická produkce získává mezinárodní, globální charakter. Tím v celosvětovém měřítku roste pracující třída, která se „školí, sdružuje a organizuje mechanismem kapitalistického produkčního procesu samého“ [Marx 1953: 804]. Klesá však míra akumulace kapitálu (tj. produktivních investic a míra spotřeby), a tím se zvětšuje tlak na pracující třídu (roste vykořisťování, nezaměstnanost, útlak). Tak vzrůstá „rozhořčení stále rostoucí pracující třídy [...] Monopol kapitálu se stává okovem produkčního způsobu, který spolu s ním a pod jeho ochranou vyrostl. [...] Odbývá hodina kapitalistického soukromého vlastnictví. Vyvlastňovatelé jsou vyvlastňováni“ [Marx 1953: 804]. Kapitalistické vlastnictví se stalo překážkou produkčního procesu a růstu společenského bohatství, a tak nastává jeho přeměna – jako u předchozích vlastnických transformací i nyní se forma vlastnictví sladuje s povahou produkčních sil a produkčního procesu. Ty mají společenský charakter. Nová dominantní forma vlastnictví má proto podobu vlastnictví společenského, komunistického.

Marx ve své společenské analýze dospěl k tomu, že obecnými předpoklady přechodu k nové formě společnosti je krize kapitalismu vyvolaná „vzdělanostním“ a společenským charakterem produkce, dále je to monopolizace a růst finančního kapitálu na úkor kapitálu produktivního a konečně je to globalizace produkce a směny.

Geneze komunismu

Jak podle Marxe probíhá geneze komunismu? Pokud tu jsou výše uvedené obecné předpoklady, je zapotřebí, aby byly splněny ještě dvě podmínky. První podmínkou je, že se rozkládá ideologická hegemonie buržoazie, široké vrstvy lidí si plně uvědomují svou situaci (zaujímají pravdivý vztah k reálným podmínkám své existence) a s rozhořčením odmítají kapitalistickou formu vlastnictví, která brání řešit prohlubující se problémy společnosti. Druhou podmínkou je, že komunismus vznikne jako akt nejrozvinutějších zemí, „provedený naráz a současně, což předpokládá univerzální rozvoj produkční síly a světové styky související s tímto rozvojem“ [Marx, Engels 1976: 242]. Komunismus může mít jen „světodějnou existenci“, tj. může existovat jen v globálním měřítku. Individua se v něm osvobozují od různých nacionálních a lokálních zábran a dostávají se „do praktického vztahu k produkci (i duchovní) celého světa,“ a tím získávají schopnost užívat „této všestranné produkce celého světa

⁴⁹ Viz např. podrobná makroekonomická analýza Roberta Brennera *The Economics of Global Turbulance*.

(výtvorů lidí)“ [Marx, Engels 1976: 245]. „Světodějnou existenci“ nabývají také samotní lidé – jsou „bezprostředně spjati se světovými dějinami“ [Marx, Engels 1976: 243]. Rusko nesplňovalo ani jednu podmínku. Nebyla to vyspělá země a ruská revoluce zůstala v izolaci. Byl to nanejvýš „lokální komunismus“, který vznikl v zemi, jež nepřekonala „domácké, pověrou obestřené okolnosti“, a neustálé rozšiřování světového trhu proto muselo tento „lokální komunismus“ zrušit [Marx, Engels 1976: 242].

Přechod ke komunismu Marx popisuje pouze v obecných rysech. Proletariát tvoří stále větší část společnosti a stát spjatý s kapitalistickou produkcí není schopen udržovat třídní smír (ztrácí svou legitimizační funkci). Buržoazie po vzniku akciových společností přestává „řídít své vlastní společenské produkční síly.“ Její společenské funkce plní placení zaměstnanci (manažeri) a „buržoazie se ukazuje jako zbytečná třída“ [Marx, Engels 1966b: 247]. Proletariát v průmyslově nejrozvinutějších zemích si může vybojovat veřejnou a státní moc. Produkční prostředky potom mění ve veřejné vlastnictví a státní moc uplatňuje tak, aby se toto vlastnictví prosadilo a zapustilo kořeny. Proletariát se stává vládnoucí třídou. To je tzv. diktatura proletariátu. Marx jako historický příklad takového postupu uvádí Pařížskou komunu 1871 [Marx, Engels 1965b: 376].

Čím více se produkční prostředky stávají veřejným vlastnictvím, tím více přestávají být pracující závislí na mzdě a ztrácejí charakter proletariátu. Tak postupně mizí třída, jejíž zájmy stát prosazoval. Stát přestává vystupovat jako stát, jako nástroj nadvlády, a konečně se stává představitelem celé společnosti. Stát se proměňuje „z orgánu nadřazeného společnosti v orgán jí veskrze podřízený“ [Marx, Engels 1966b: 56]. a postupně „usíná“ a „odumírá“ [Marx, Engels 1966b: 243]. Proletariát zaniká a spolu s ním zaniká třídní organizace společnosti. Společnost se mění ve svobodné společenství nebo sdružení (asociaci) producentů, založené na společném vlastnictví produkčních prostředků. Toto společenství nahrazuje konfliktní občanskou společnost. Teprve nyní člověk ve vztahu ke společnosti vystupuje jako individuum, ne jako příslušník třídy [Marx, Engels 1976: 273].

Tato společnost, zbavená omezení plynoucích z kapitalistického vlastnictví, se chápe všech produkčních sil a spravuje je podle plánu vyplývajícího z daných prostředků a z potřeb společnosti. Společnost může na základě svých rozhodnutí určovat své existenční podmínky [Marx, Engels 1976: 273]. Tak vzniká komunistická forma společnosti, ve které lidské vědomí a výsledky společenské diskuse mění společenské bytí. V této společnosti se uvolňují všechny zdroje bohatství (uplatňuje se nevyužitý potenciál produkčních prostředků), především nastává všestranný rozvoj individua. Jak jsme viděli výše, svobodný a všestranný rozvoj jednotlivců je předpokladem rozvoje produkce a pramenem bohatství celé společnosti.

Mění se také vztah společnosti k přírodě, neboť přírodní zdroje nejsou využívány živelně za účelem maximalizace zisku, nýbrž „zespolečenštěný člověk,

sdružení výrobci řídí tuto svou výměnu látek s přírodou racionálně, podřizují ji své společenské kontrole“ [Marx 1956: 368]. Komunistická forma produkce není nucena iracionálně vykořisťovat přírodu. Společnost může harmonizovat svůj vztah k přírodě.⁵⁰

Vzniká nový typ vlastnictví, které můžeme nazvat vlastnictvím individuálně-společenským. Tento typ vlastnictví se objevuje v první fázi komunismu. V této fázi se ještě uplatňuje směna, ale je to směna stejného množství společensky nutné práce. Jednotlivý producent si přivlastňuje – po srážkách na společenské fondy – přesně to, co společnosti dává, tj. získává tolik spotřebních prostředků, kolik stojí stejné množství práce. Právo producentů na přivlastňování je úměrné práci, kterou odvádějí. Protože každý má jiné schopnosti a jinou intenzitu práce, nedostává každý stejně. Není tu rovnost v odměňování. Zavádí se pouze ekvivalence mezi kvantem (společensky nutné) práce a bohatstvím individua. Tento typ individuálního vlastnictví však předpokládá společenské vlastnictví produkčních prostředků.⁵¹

Vlastnické právo se stane zbytečné a vyhasne až ve vyšší fázi komunismu, ve které „s všestranným rozvojem jednotlivců vzrostou i produkční síly a všechny zdroje sdruženého bohatství potečou plným proudem“ [Marx, Engels 1966b: 50]. Tehdy také bude překonána dělba práce a zmizí protiklad mezi duševní a tělesnou prací. Nastane téměř úplné osvobození práce od ekonomického tlaku.⁵² Práce už nebude nejprve prostředkem k životu, nýbrž životní potřebou, „svobodnou hrou tvůrčích sil“ [Marcuse 1969: 179]. Až za těchto podmínek je dokončeno polidšťování člověka a mohou začít skutečně lidské dějiny.

Shrnutí

Na závěr si shrneme Marxovo pojetí společnosti jako historických společenských formací v následujícím schématu.

⁵⁰ Podrobně tento rys komunismu rozvádí R. Grundmann v knize „Marxism and Ecology“ v kapitole „Communism“. [Grundmann 1991: 232-281]

⁵¹ Jak přesně by taková ekonomika mohla fungovat ukazují např. Cockshott a Cottrell v knize „Kybersocialismus.“ Plánování je spojeno s radikální demokracií athénskému typu. Přenos potřebných informací a výpočty hodnoty výrobků zajišťují počítače a internet.

⁵² Marx rozlišuje „říši nutnosti“ a „říši svobody“. V komunismu lidé musí nadále zajišťovat společenskou reprodukci. Tuto reprodukci a výměnu látek s přírodou sice „uskutečňují s nejmenším vynaložením sil a za podmínek, které jsou jejich lidské přirozenosti nejdůstojnější a nejpřiměřenější,“ ale přesto je tato činnost nutná – spadá do „říše nutnosti“. Teprve nad ní může vykvést „pravá říše svobody“, ve které je rozvoj lidských sil sám sobě účelem [Marx 1956: 368]. Změní-li se charakter práce a ta získá libidinózní náboj, jak říká Marcuse, je možné, že tato nutnost nebude pocíťována jako nutnost. S přechodem komunismu z první fáze do fáze druhé by se v každém případě měla říše nutnosti zmenšit.

formace	produkce	charakter produkce	dělba práce	závislost na přírodě	forma vlastnictví	politická forma	jedinec
archai-cká	lov, sběr, pastevec-tví	živelná, nomádství	nepatrná	naprostá	kme-nová, před-třídní	rodová	osobní závislost
asijská	zeměděl-ství	spíše orga-nizovaná, lokální	nepatrně vyšší	nepatrně nižší	třídní otrokář-ská	velký stát ztěles-něný vládcem	osobní závislost
antická	zeměděl-ství	spíše živelná, lokální, částečná směna	vyšší	nepatrně nižší	třídní otrokář-ská	malý stát založený na pospo-litosti	částečná osobní nezávislost občanů
feudální	zeměděl-ství	živelná, lokální, samozáso-bitelství	nízká	značná	třídní feudální	rodová stavovská	částečná osobní nezávislost aristokracie a měšťanů
kapita-listická	průmysl	živelná, globální, orientovaná na směnu, aplikace vědy	vysoká	čas-tečná, neregulo-vaná	třídní kapita-listická	stát odcizený občanské společ-nosti	osobní nezávislost všech založená na věcné závislosti
komu-nistická	průmysl	plánovaná, globální, vysoká aplikace vědy	překo-nána	nízká, regulo-vaná	potřídni spole-čenská	společen-ská samo-správa	osobní nezávislost všech, všestranný rozvoj

Literatura

- Marx K., Engels B. 1956. *Spisy, sv. I.* Praha: SNPL. (Marx, K., K židovské otázce, s. 371–400; týž, Úvod ke kritice Hegelovy filosofie práva, s. 401–414)
- Marx K., Engels B. 1958. *Spisy, sv. 4.* Praha: SNPL. (Marx K., Engels, B., Manifest Komunistické strany, s. 423–462)
- Marx K., Engels B. 1959. *Spisy, sv. 7.* Praha: SPNL. (Marx, K. Třídní boje ve Francii, 1848–1850, s. 29–131)

- Marx K., Engels B. 1960. *Spisy, sv. 8.* Praha: SPNL. (Marx, K., Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta, s. 137–238)
- Marx K., Engels B. 1963. *Spisy, sv. 13.* Praha: SPNL. (Marx, K., Předmluva Ke kritice politické ekonomie, s. 35–41)
- Marx K., Engels B. 1965a. *Spisy, sv. 16.* Praha: SPNL. (Engels, B., Vojenská otázka v Prusku a německá dělnická strana, s. 71–112)
- Marx K., Engels B. 1965b. *Spisy, sv. 17.* Praha: SPNL. (Marx, K., Občanská válka ve Francii, s. 349–402)
- Marx K., Engels B. 1966a. *Spisy, sv. 18.* Praha: SPNL. (Engels, B., K bytové otázce, s. 241–317)
- Marx K., Engels B. 1966b. *Spisy, sv. 19.* Praha: SPNL. (Marx, K., Kritika gothajského programu, s. 39–61; Engels, B., Vývoj socialismu od utopie k vědě, s. 207–248)
- Marx K., Engels B. 1966c. *Spisy, sv. 20.* Praha: SPNL. (Engels, B., Pana Eugena Dühringa převrat vědy, „Anti-Dühring“, s. 31–318.)
- Marx K., Engels B. 1967. *Spisy, sv. 21.* Praha: SPNL. (Engels, B., Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu, s. 55–203)
- Marx K., Engels B. 1968. *Spisy, sv. 27.* (Dopisy sv. 1). Praha: SPNL. (Marx Pavlu V. Anněnkovovi, s. 508–519)
- Marx K., Engels B. 1975. *Spisy, sv. 39.* (Dopisy sv. 13). Praha: SPNL. (Engels Franzi Mehringovi, s. 115–119)
- Marx K., Engels B. 1976. *Vybrané spisy, sv. 1.* Praha: Svoboda. (Marx, K., Engels, B., Německá ideologie, s. 221–286)
- Marx, K. 1953. *Kapitál, díl první.* Praha: SNPL
- Marx, K. 1956. *Kapitál, díl třetí.* Praha: SNPL
- Marx, K. 1961. *Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844.* Praha: SNPL
- Marx, K. 1971. *Rukopisy „Grundrisse“, sv. I.* Praha: Svoboda
- Marx, K. 1974. *Rukopisy „Grundrisse“, sv. II.* Praha: Svoboda

Další literatura

- Althusser, L. 1968. *Für Marx.* Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Badiou, A. 2005. *Being and Event.* London: Continuum
- Bachtin, M.M. 1975. *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance.* Praha: Odeon
- Blackledge, P. 2006. „Leon Trotsky’s Contribution to the Marxist Theory of History.“ *Studies in East European Thought* 58
- Borneman, E. 1975. *Das Patriarchat. Ursprung und Zukunft unseres Gesellschaftssysteme.* Frankfurt am Main: S. Fischer
- Braudel, F. 1999. *Dynamika kapitalismu.* Praha: Argo

- Brenner, R. 1998. „The Economics of Global Turbulence. A Special Report on the World Economy, 1950–98.“ *New Left Review* 229
- Cockshott W.P., Cottrell, A. 2006. *Kybersocialismus*. Brno: Luboš Marek
- Fromm, E. 2004. *Obraz člověka u Marxe*. Brno: Luboš Marek
- Grundmann, R. 1991. *Marxism and Ecology*. Oxford: Clarendon Press
- Hauser, M. 2005. *Adorno: moderna a negativita*. Praha: FILOSOFIA
- Hegel, G.W.F. 1992. *Základy filosofie práva*. Praha: Academia
- Kalivoda, R. 1968. *Moderní duchovní skutečnost a marxismus*. Praha: Československý spisovatel
- Kosík, K. 1963. *Dialektika konkrétního. Studie o problematice člověka a světa*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd
- Mandel, E. 1972. *Der Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Marcuse, H. 1969. *Eros and Civilization*. London: Sphere Books
- Michňák, K. 1966. *Individuum a společnost*. Praha: Academia
- Polanyi, K. 2006. *Velká transformace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury
- Thompson, E.P. 1963. *Making of the English Working Class*. London: Gollancz
- Wesołowski, W. 1969. *Třídy, vrstvy a moc*. Praha: Svoboda
- Wright, E.O. 1997. *Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press/Maison des Sciences de l'Homme
- Zelený, J. 1962. *O logické struktuře Marxova Kapitálu*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd
- Znoj, M. 1990. *Mladý Hegel na prahu moderny*. Praha: Univerzita Karlova
- Žižek, S. 1999. *The Ticklish Subject. The Absent Centre of Political Ontology*. London/New York: Verso

Dějiny a sociologie u Maxe Webera⁵³

Miloš Havelka

Velký muž stále znova odsuzuje ostatní jen k tomu, aby ho jen explikovali.

G. W. F. Hegel

Je už údělem klasiků, že se pro jedny stávají východiskem, pro jiné výzvou a inspirací, přinejmenším jsou svědectvím. Jejich jednotlivé myšlenky nebo pojmy pak mohou být reinterpretovány, často jsou desinterpretovány, vždy ale alespoň různě interpretovány, chybět sice nesmějí, ale celek díla a jeho původní intenze většinou zůstávají stranou. O málokterém z klasiků toto zjištění platí více než o Maxi Weberovi, zakladatelské postavě řady moderních společenskovědních disciplín.⁵⁴ Dodnes vážně se berou jeho příspěvky k pojmoslovným problémům historických a sociálních věd, zejména pojmy vědecké *objektivity* a *hodnotové neutrality* (Wertfreiheit), *vztahení k hodnotám* (Wertbeziehung) či *ideální typ* (Idealtypus), méně se však zohledňuje jejich specifická vnitřní souvislost, za trvalou výzvu politologie i praktické filozofie se považuje jeho silná teze o odlišnosti *etiky na základě smýšlení* (Gesinnungsethik) a *etiky na základě odpovědnosti* (Verantwortungsethik), jeho práce k právním dějinám se diskutují téměř stejně často jako jeho výklady

⁵³ Konjunkce „dějiny a sociologie“ (možná by byla také „politologie a ekonomie,“) v nadpise těchto výkladů nás vedou k upozornění na zvláštní povahu díla Maxe Webera, ať už jde o zvláštnosti jeho přístupů, tak o rozmanitost jeho zájmů, a v neposlední řadě také o otázku dějin působení. Weber vždy totiž spojoval hlediska, zkušenosti i materiál všech těchto věd v úsilí o co nejkompaktnější porozumění jedinečnosti jednotlivých hospodářských, historických, politických, duchovních a sociálních konstelací a to také znamená, že je třeba vždy upozorňovat na širší metodologické, politologické, národohospodářské i historické aspekty jeho sociologického myšlení.

⁵⁴ *Karl Emil Maxmilián Weber* se narodil 21. dubna 1864 v Erfurtu jako syn pozdějšího berlínského radního a národně liberálního poslance *dr. Maxe Webera seniora* a jeho ženy *Heleny*, rozené *Falkenstein*.

V letech 1882 – 1886 studoval práva, dějiny, filosofii a teologii na univerzitách v Heidelbergu, Strasburku, Berlíně a Göttingenu. Následující čtyři roky studoval obchodní právo a německé, italské a španělské prameny pro svou disertaci *K dějinám obchodních společností ve středověku* (*Zur Geschichte der Handelsgesellschaften im Mittelalter* – 1889); současně se zabýval agrárními dějinami a habilitoval se 1892 prací *Římské agrární dějiny ve svém významu pro státní a privátní právo* (*Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats- und Privatrecht*). Obě rané Weberovy práce mají výrazně historickoprávní charakter a jsou důležité pro pochopení jak metodologických předpokladů, tak obsahových intencí Weberova pozdějšího vědeckého usilování. Roku 1893 se Weber stal mimořádným profesorem práv v Berlíně, o rok později dostal stolicí národního hospodářství ve Freiburgu a 1896 byl povolán do Heidelbergu. Zde zůstal až do konce 1. světové války, ale – s výjimkou několika počátečních semestrů – ze zdravotních důvodů nepřednášel.

Zemřel nečekaně 14. června 1920 v době pandemie španělské chřipky na pozdě diagnostikovaný zápal plic.